

XƏYALƏ RAMAZANOVA

**BİOLOJİ TƏCRÜBƏLƏRİM VƏ PEDAQOJİ
DÜŞÜNCƏLƏRİM**

XƏYALƏ SƏRDAR QIZI RAMAZANOVA

Cəlilabad rayon Uzuntəpə kənd R.Hüseynov adına 2
saylı tam orta məktəbin biologiya müəllimi

Redaktor : RUFƏT LƏTİF OĞLU HÜSEYNZADƏ

Pedaqoji elmlər doktoru, professor, Əməkdar Müəllim

Rəyçilər : RAUF SULTANOV

Biologiya üzrə elmlər doktoru, professor (ADPU)

İmran Kazımov

Biologiya üzrə fəlsəfə doktoru , dosent (ADPU)

Prof. M.A. İsmixanov (BDU)

BIOLOJİ TƏCRÜBƏLƏRİM VƏ PEDAQOJİ DÜŞÜNCƏLƏRİM (Metodik vəsait)

Metodik vəsaitdə biologiya üzrə sınaqdan çıxardığım təcrübələr öz əksini tapmış, xüsusilə Aərbaycanda ilk dəfə olaraq xüsusi bir şəraitdə Brokoli bitkisinin yetişdirilməsi, daha başqa yerli şərait üçün səciyyəvi olmayan müxtəlif növ bitkilərin uğurla yetişdirilməsi qayadaları şərh olunur, həmçinin biologiya müəllimi kimi biologiya dərslərinin tədrisi xüsusiyyətləri, bu dərslərin tərbiyyəvi, maarifləndirici və inkişafetdirici xüsusiyyətləri haqqında pedaqoji düşüncələrim öz ifadəsini tapmışdır.

DOI <https://doi.org/10.36719/2022/103>

Bakı – 2022

**AZƏRBAYCANDA
YETİŞDİRİCİLİYİ**

İLK DƏFƏ

BROKOLİ

Brokoli kələm çiçək kimilər fəsiləsinə aiddir. Brokolinin vətəni İtaliyadır. İtalyanca “Brassica Oleracea“ – növünün İtaliya növ qrupuna aiddir. Hal-hazırda İtaliya, İspaniya, İngiltərə, İsrail, Rusiya, Türkiyə və Amerikanın müxtəlif əyalətlərində yetişdirilir. **Amma, bu günə qədər Azərbaycanda yetişdirilməmişdir. Onu ilk dəfə yetişdirmək təşəbbüsünü öz üzərimizə götürdük və uğurlu nəticəyə nail olduq.**

Qeyd edək ki, Brokoli tərkibinin zənginliyinə görə çox əhəmiyyətli bitkidir. Tərkibində insan orqanizmi üçün lazım olan faydalı elementlər-K-kalium, P-fosfor, Ca-kalsium, Mg-magneziyum, Zn-sink, Fe-dəmir, Mn-manqan, S-kükürd vardır. Bunlarla yanaşı tərkibində-C, B-1, B-2, B-

5,B-6,PP,E,K vitaminləri və A provitamini vardır. Eyni zamanda zəngin qida lifləri və omega-3 yağ turşularına malikdir. Brokoli bitkisinin zəngin tərkibə malik olub,insan orqanizmini daha çox minerallar və vitaminlərlə təmin edəcəyini düşünərək onu yetişdirməyi qərara aldım.

Brokolinin tərkibində mis və fosfor zəngin olduğundan insan bədənində təbii olaraq qanyaradıcılığına çox yaxşı təsir göstərir.

Brokolinin tərkibində beta-karotinin zənginliyinə görə o tərəvəz bitkiləri içində liderdir. Fol turşusunun səviyyəsinə görə üstündür. Brokoli hamilə qadınlar üçün də çox faydalıdır.

Brokoli gül kələmə nisbətən 5 dəfə artıq yod vardır. Rənginin tünd yaşıl olması onu göstərir ki, o xrolofillə zəngindir bu da orqanizmi təbii olaraq zərərli bakteriya və viruslardan qoruyur.

Brokolini çiy şəklində də yemək olar ki, bu da faydalı elementlərin daha çox qəbul edilməsinə təsir edir.

Brokolinin gül kələmdən üstünlüyü ondadır ki, Brokolidə daha çox dəmir vardır ki, bu da qanın tərkibində hemoqlobinin səviyyəsini yüksəldir. Bu cəhətdən Brokoli tərəvəz bitkilərinin kralı hesab edilir və insan sağlamlığı üçün ən vacib tərəvəz bitkisidir.

Bütün dünyanı Pandemiya - Korona virus və daha başqa xəstəliklər bürüdüüyü bir zamanda orqanizmin sağlamlığı ilkin həyati bir tələbatdır. Bu xəstəliklər xüsusilə ilk növbədə bədənə ən həssas orqanizmi olan ağı

ciyərlərə böyük təhlükə yaradır, tənəffüs orqanalarını zədələyir, nəfəs almanı çətinləşdirir. Ağciyərlərimizi qoruya biləcək bir bitki deyəndə isə ilk öncə aqlımıza yenə də Brokoli gəlməlidir. Çünki Brokoli tərkib etibarilə daha zəngin və quruluş etibarilə isə ağciyərləri xatırladan yeganə bitki növüdür. Deməli sağlam ağciyərlərə malik olmaq istəyiriksə daimi Brokoli istifadə etməliyik.

Qidalı liflərlə zəngin olan brokkoli bağırsaqları şalklardan, toksinlərdən və s. ziyanlı maddələrdən təmizləyir, həzm proseslərini yaxşılaşdırır. Brokkoli bütün digər kələm növləri kimi azkalorilidir, orqanizmdə yağların mənimsənilməsini ləngidir və arıqlamağa yaxşı kömək edir.

Brokkolinin tərkibində beta-karotin var. Bu provitamin orqanizmdə A vitamininə çevrilir. A vitamini dərinin, saçların, dırnaqların vəziyyətinə müsbət təsir etdiyi üçün “gözəllik vitamin” sayılır.

Brokkolinin tərkibində nadir U vitamini də var. Bu vitamini “xora əleyhinə vitamin” adlandırırlar. U vitamini mədə-bağırsaq sistemində olan xoraların tez sağalmasına kömək edir.

Brokkoli ürək-damar sisteminə çox müsbət təsir edir, damarları möhkəmləndirir, pis xolesterinin səviyyəsini aşağı salır. Bildiyimiz kimi, artıq xolesterin damarlarda yığılaraq ateroskleroz xəstəliyinə səbəb olur. Ateroskleroz isə insult və infarktın əsas səbəblərindən biridir.

Sübut olunub ki, brokkoli sinir sisteminin fəaliyyətinə çox müsbət təsir edir. Son araşdırmalar göstərir ki, brokkoli autizm xəstəliyi olan uşaqlar üçün çox xeyirlidir.

Alimlərin fikrinə görə, xərçəngin profilaktikasında meyvə-tərəvəzlərin qəbulu ən əsas rollardan birini oynayır. Brokkoli kələmi xərçəng əleyhinə təsirinə görə birinci yer tutur.

Brokkolidə “Mindol-3-karbinol” və “sulforafan” maddələri aşkar olunub. Bu maddələr bir çox xərçəng xəstəliklərinin müalicəsində və profilaktikasında istifadə olunur.

Amerikada aparılan eksperimentlər zamanı süd vəzi xərçəngi olan siçanlara brokkolidən alınmış sulforafan yeridilirdi. Nəticədə xərçəng hüceyrələrinin sayı azalırdı və onların inkişafı ləngiyirdi. Həmçinin brokkoli ağ ciyər, mədə-bağırsaq sistemi xərçəngi və bir çox digər xərçəng növləri zamanı müalicəvi və profilaktik effektdə malikdir.

Bu səbəbdən alimlər brokkolini “xərçəng əleyhinə” tərəvəz hesab edir və bu xəstəliklərin profilaktikası məqsədi ilə brokkolinin öz qidalanmasına daha tez-tez daxil etməyi tövsiyə edirlər.

Brokkolinin tərkibində olan sulforafan maddəsi həmçinin güclü iltihabəleyhinə təsirə malikdir və həmçinin immun sistemini gücləndirir.

Alimlərin fikrinə görə tənəffüs sistemi iltihabları zamanı brokkoli çox yaxşı müalicəvi təsir edir, bronxları və ağ ciyərləri təmizləyir.

Fol turşusu ilə zəngin olan brokkoli anemiya zamanı çox faydalıdır. Hamilə qadınlar bu tərəvəzi öz qidalanmasına mütləq daxil etməlidir. Fol turşusu döldə mümkün olan sinir sistemi qüsurlarının qarşısını alır.

Brokkolini buğda və ya az miqdarda suda bişirmək daha yaxşıdır. Bu halda brokkolinin tərkibində olan faydalı maddələr saxlanılır.

Deyə bilərik ki, Brokoli çox həssas bitkidir.Toxumun cücərməsindən baş bağlamasına qədər diqqət və qayğı tələb edir.Brokolinin yetişdiriciliyində hava temperaturu mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır. Əgər açıq şəkildə yetişdirəyimiz brokolinin baş bağlama vaxtı havanın temperaturu normadan yüksək olarsa, o zaman baş bağlamayacaq.Bu səbəbdən açıq şəkildə Brokoli yerləşdirərkən havanın temperaturuna mütləq şəkildə diqqət edilməlidir.

Hava şəraiti ilə yanaşı Brokolinin yetdirilməsində faydalı elementlərin miqdarı torpaqda normal səviyyədə olmalıdır.Bu kimi qaydaları normal səviyyədə təşkil etdikdən sonra Brokolini organik şəkildə yetişdirə bilərik.

Brokoli haqqında araşdırma və təcrübələr apardıqdan sonra, organik gübrə hazırlamağı qərara aldım.Təcrübə üçün 60 toxum götürdüm.Həmin toxumları hər hissədə 20 toxum olmaqla 3 müxtəlif vaxtda gübrə qarışımına əkilməsini təmin etdim.İlk 20 toxumu mart ayının 14-də əkinini gerçəkləşdirdim.Bunu təbiiki kiçik bir istixanada həyata keçirdim.İstixananın temperaturu 8-10 dərəcə aralığında olurdu.

Plastik qablara doldurulmuş gübrə qarışımının 1sm dərinliyinə toxumları yerləşdirdim.İki gündən bir toxumların su ilə təminatını həyata keçirirdim. Artıq 1 həftə sonra toxumlar cücərib çıxmağa başladı.Fidanların normal inkişafını təmin etmək üçün daimi təmiz havalandırma aparırdım. Artıq aprel ayının 10-na kimi fidanlar 4 yarpaqlı olmuşdular. Aprel ayının 19-dan etibarən ilk inkişaf edib böyümüş fidanları açıq sahəyə köçürdüm. Bu ayda temperaturu və nəmliyi nəzərə alaraq sulama prosesini 3 gündən bir aparırdım.Çünki həddindən artıq su bitkinin kök sisteminin cürüməsinə səbəb olur.

Bitkiyə düzgün qulluq və diqqət nəticəsində bitki normal inkişaf səviyyəsində böyüyürdü.Artıq may ayının 2-si tarixində bitkidə 6 yarpaqlıq müşahidə olundu. Bu da onun

göstəricisi hesab olunur ki, bitkiyə düzgün qulluq onun normal inkişaf etməsinə səbəb olur.

May ayının ikinci yarısından etibarən sulama prosesini gündəlik həyata keçirməyə başladım. Eyni zamanda 4-5 gündən bir hazırladığım təbii qarışımı sulama zamanı əlavə edirdim ki, bitkiyə daxildən ziyan vuracaq hər hansısa mikroorqanizmlər məhv olsun və bitkinin inkişafını əngəlləməsin. Bununla yanaşı mütəmadi olaraq əlaq otlarını təmizləyirdim ki, bitkiyə lazım olan qida elementləri həmin otlar tərəfindən mənimsənilməsin.

İyun ayının 4-də ilk baş bağlamış Brokolini müşahidə etdim. Elə bu zaman onun üzərində həşərat tırtıllarına rast gəldim və təbii üsulla həmin həşəratları aradan götürdüm.

Brokolinin istifadə edəcəyimiz məhsulunun organik şəkildə yetişməsi üçün təbii ki, bir çox prosesləri aparmağı qarşıma məqsəd qoymuşdum. Fotosintez prosesini sürətləndirmək və keyfiyyətli brokoli məhsulu əldə etmək üçün bir çox üsullardan istifadə edirdim. Bunları ardıcıl şəkildə tətbiq etdim və baş bağıladığı müddətdən 14 gün ərzində tam böyümüş istifadə oluna biləcək brokoli bitkisini əldə etdim. İlk məhsuluda iyun ayının 18-i dərdim və dadına baxdım. Doğru-düzgün qulluq nəticəsində yetişmiş brokoli həm görünüş, həm də dad baxımından möhtəşəm idi.

Adətən, brokolinin yetişməsi 3-4 aya başa gəlir. Mən yetişdirdiyim brokoli 3 ay 3 gündə tam yetişmiş formada hazır idi.

Brokoli qış aylarında da dözümlü bitkidir. Brokoli Cəlilabəddin qarlı, şaxtalı iqliminə dözdü və hətta inkişaf edərək məhsul verdi.

Məlum olur ki, bitkiyə düzgün qulluq nəticəsində onun vegetativ orqanları da çox yaxşı inkişaf edir. Elə buna görə fotosintez sahəsi geniş şəkildə öz işini normal həyata keçirməyi bacardı və yüksək keyfiyyətli məhsul əldə olundu. Beləliklə, Respublikamızda ilk dəfə olaraq yetişdirdiyimiz Brokoli məhsulunu dərdik.

BİTKİ YETİŞDİRİCİLİYİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bütün canlıların yaşaması üçün bitkilərin hər zaman yetişdirilməsi ön planda olmalıdır. Bu səbəbdən bəşəriyyət bitkilərsiz heç bir gücə malik deyildir.

Mən bitkinin vegetativ orqanı olan kök və yarpağa fəlsəfi yanaşırım. Bütün canlıların kök və yarpağdan asılılığını nəzərə almalıyıq. Çünki kök olmasa bitkiyə su təchizatı nəql olunmaz. Su və yaşıl yarpaq olmasa onda fotosintez prosesi baş verməz. Fotosintez prosesinin olmaması sərbəst oksigenin yaranmaması deməkdir. Bu isə öz növbəsində bəşəriyyətin məhv olmasına gətirib çıxarır.

Odur ki, həyatın varlığı mütləq və mütləq şəkildə bitkilərdən asılıdır. Təbiətdə fotosintezlə yanaşı xemosintezdə baş verir. Bu prosesi xemotrof bakteriyalar həyata keçirir. Baş verən qlobal istiləşmə və bitkilərə artıq miqdarda verilən nitratlar, fosfatlar xemosintez prosesini hədsiz dərəcədə sürətləndirir. Aktivləşən bakteriyalar oksidləşmə-reduksiya prosesi nəticəsində artıq miqdarda turşu oksidlərinin yaranmasına səbəb olur. Əmələ gəlmiş turşu oksidləri içməli su təbəqələrinə nüfuz edərək turşuların yaranmasına gətirib çıxarır. Nəticədə içməli su çatışmazlığı yaranmağa başlamışdır.

Bitkiləri yetişdirərkən onların hər birinin özəl xarakterik xüsusiyyətlərini öncədən araşdırmaq lazımdır. Bir bitkini becərmək bir uşağı tərbiyyə edib böyütməyə bənzəyir. Dahi Nizami Gəncəvi oğlu Məhəmmədə ilk nəsihəti verəndə artıq oğlunun 7 yaşı var idi. Artıq yeddi yaşa çatdıqdan sonra onun şüuru formalaşdığı üçün ətraf aləmi yaxşı dərk etməyə başlayır. O Aristotelin uşaqların yaş dövrünü üç hissəyə ayırmasını nəzərə alaraq, birinci yeddi yaşına kimi olan dövr bitki dövründən öz nəsihətlərini başlayır. Çünki bitki və yeddi yaşa qədər olan uşaq qayğıdan, diqqətdən, doğru-düzgün qulluqdan, sevgidən ibarət bir toplum tələb edir. Əgər ki, bu toplumları bir arada cəmləyib tətbiq edə bilsək, o zaman istədiyimiz nəticəyə nail ola bilərik. Hələ qədim

zamanlardan

Çin, Mesopotomiya, Misir, Yunanıstan, Roma, Hindistan, Səlcuq və Osmanlı dönəmində bitkiləri dərman kimi istifadə edirdilər. Əgər bir bitki dərman kimi istifadə olunursa, onu niyə zəhərləyərək orqanizmə ötürürük. Elə bitkilərin doğru- düzgün yetişdirilməsini təmin edib özlərini dərman kimi istifadə edərkən. Eyni zamanda yaşamağımız üçün lazım olan qida bitkilərini kütləvi şəkildə organik yetişdirib qəbul edərkən.

Bitkilərin daha sağlam şərtlər altında yetişdirilməsi üçün Azərbaycan iqlimi daha əlverişlidir. Bilirik ki dünyada 11 iqlim tipi mövcuddur. Bu iqlim tipinin doqquzu Azərbaycan ərazisinə məxsusdur. Eyni zamanda Azərbaycan mülayim və subtropik iqlim qurşağında yerləşir. Bu kimi üstün xüsusiyyətləri nəzərə alaraq ölkəmizdə faydalı, bir çox mühüm özəlliklərə malik bitkiləri yetişdirmək insan sağlamlığı üçün çox əhəmiyyətlidir. Elə bu şərtlər altında bizim ölkəmizdə bitməyən, amma dünyada tibbi, aromatik, qida kimi yetişdirilən bitkiləri araşdırmaq və özəlliklərinə uyğun olaraq ölkəmizdə yetişdirilməsini təmin etmək prioritet istiqamətlərdən hesab olunmalıdır.

Bitki yetişdiriciliyini kateqoriyalara bölmək, sonra davamlı və ardıcıl şəkildə onların inkişafını təmin etmək lazımdır. Hər bir bitki faydalıdır. Baxır hansı şəkildə və nəyə istifadə olunur. Bu səbəbdən onların müəyyən kriteriyalara bölünərək yetişdirilməsi daha məqsədə uyğundur. Məsələn

tibbi bitki yetişdirərkən onların dərman preparatlarında,aromatik bitki yetişdirərkən onların kosmetik vasitələrdə,qida bitkiləri yetişdirərkən isə onların qidalanmamız üçün faydalılığını nəzərə alıb lazım olan mühüm işləri görməliyik.

“Mühüm işlərin ən önəmli yerində duran bitkinin yaşaması üçün normal temperaturun əsas götürülməsidir.Yəni hər bitki müəyyən temperaturda normal şəkildə böyümə qabiliyyətinə malikdir.Daha sonra su və torpaq kimi abiotik amillər nəzərə alınmalıdır”(3). Bu

qanunauyğunluğa doğru-düzgün əməl olunduqdan sonra biz digər lazımlı qaydaları tətbiq etməklə sağlam şəkildə lazımlı bitkiləri yetişdirə bilərik. Bu bizdə ölkə daxilində mühüm organik bitki təminatını ödədikdən sonra, işlərimizi sürətləndirib xarici bazarada organik bitki ixracına nail ola bilərik.

Xülasə

Bitki yetişdirmə

Mövlana Cəlaləddin Ruminin dəyərli bir fikri vardır:- Deyir ki, özünü dərd hesab edərsən, halbuki dərmənsən. Özünü qapıdakı kilid hesab edirsən, halbuki onu açan açarsan. Özünü kiçik görməyi burax. Sən yeriyən kainatsan deyər xitab edir insan övladına!

Əslində söylənən bu fikirdə böyük bir hikmət vardır. İnsanlar bu hikməti dərk edərək doğru-düzgün bir çox qaydalara əməl etsələr, qarşılaşdıqları ekoloji problem, sağlamlıq problemləri kimi yaranmış qeyri normal vəziyyəti elə köklü şəkildə həll edə bilərlər. Bu kimi qlobal problemlər insanlarda həyat şəklinin normal yaşam tərzindən çıxmasına səbəb olmuşdur.

Biz özmüzü bu problemlər qarşısında kiçik görməməliyik. Yaratdığımız fəsadları elə özümüzdə həll etməliyik. Bunun isə əsas şərti organik yetişdirilmiş bitki kütləsini artırmaq və cəmiyyətdə düzgün maarifləndirmə aparmaqdır.

Texnologiyanın hökmranlıq etdiyi bir dövrdəyik. Texnoloji avadanlıqların nə qədər üstün cəhəti olsada, insan orqanizminə mənfi təsiri qaçılmazdır. Həddindən artıq radioaktiv çirklənməyə məruz qalmış insan orqanizmi, kimyasal gübrələrlə bəslənmiş bitki qəbulu bizim immunitet sistemimizi sıradan çıxarır. Təbiiki güclü immuniteti olmayan orqanizm istənilən xəstəliyə qarşı dözümlü olmayacaq. Əgərki istifadə etdiyimiz bitkiləri organik şəkildə yetişdirə bilsək, o zaman daxili immunitetimizi normal səviyyədə bərpa edə bilərik. Bioloji terminlə desək orqanizimimizi xəstəliklərdən mühafizə edən interferon zülalımız normal səviyyədə olsa istənilən virus xəstəliklərinə qarşı özümüz qalib gələ bilərik. Eyni zamanda orqanlarımız organik bitki hesabına digər xəstəliklərdən əziyyət çəkməzlər.

TƏBİƏTDƏN TƏNDİRƏ, TƏNDİRDƏN TƏBİƏTƏ!

Təbiət zəhmətkeşdir, təbiət yaradılışdan füsünkardır. Bu füsünkarlığı daimi gözəlləşdirmək və qoruyub saxlamaq insan ağılına, insan düşüncəsinə həvalə olunmuş yaradılışdır.

Neft erası başlayandan sonra insanlar təbiəti araşdırmağı, qorumağı demək olarki yaddan çıxardılar. Nəticədə baş verən ekoloji problemlərin ağır nəticəsini insan özü çəkmiş oldu.

Ekoloji problemlərin ağır nəticələrindən ən fəsadlı olan:- həm təbiəti, həm də insan orqanizmini yavaş-yavaş məhv edən kimyasal gübrələrlə bəslənmiş bitki qrupları oldu. Bunlara verilən nitratlar, fosfatlar həm içməli su ehtiyatlarının turşulaşmasına, həm də insanın nazik bağırsağında yaşayan probiotik bakteriyaların məhv olmasına səbəb oldu.

Ağır nəticə olaraq insanlar içməli su çatışmazlığı təhlükəsi ilə üzləşmişdir. Eyni zamanda bu kimyasallar insanın nazik bağırsağında yaşayan faydalı bakteriya olan probiotik bakteriyaları məhv edir. Bu bakteriyaların fəaliyyətinin pozulması insan orqanizminə vacib lazım olan K vitaminin bitkilərdən sintez olunmasını əngəlləyir. K vitamini qandakı artıq kalsiumun sümüklərdə toplanmasına

xidmət edir.Əgər orqanizmdə bu vitamin çatışmırsa nəticədə qanda kalsium artıqlığı yaranır və qan qatlaşması baş verir.Eyni zamanda sümüklər normal kalsiumla təmin olunmadığına görə sümüklərdə boşluq və sümük ərimesi baş verir.Qatılaşmış qanın isə insan orqanizmində dövr etməsi,digər qidalı maddələri hüceyrə və toxumalara çatdırması çox çətin baş verir.Bilməliyik ki, sağlamlığımız və sağlam yaşamağımız təmiz qanla başlayır.

Amma hal-hazırda bu kimi problemlər-həm içməli su ehtiyatının tükənməsi, həm də ki təmiz olmayan qanımız bizi daha da ağıllı düşünməyə,insanların tarixi boyu bitkiləri necə fəsadsız yetişdirib həm özlərinə,həmdə təbiətə ziyan vurmada istifadə etdiklərini araşdırmaq lazımdır.

Elə bu araşdırmaları daha yaxşı başa düşmək üçün heç uzaq məsafələrə getmək lazım gəlmir.Bunu öz gözəl yurdumuzun qədim tarixi diyarlarımız, onların məşğuliyyətini, qədimdən insanların istifadə etdikləri üsul və vasitələri araşdırmaq lazım gəlir.

Elə bunları düşünə -düşünə təbiətin həm ahəngliyini,daha nələrlə sıx bağlı olduğunu həm araşdırmaq,həmdə tətbiq etmək hədəfim oldu.Apardığım təcrübələr öz gözəl nəticəsini və əvəzolunmazlığını gözəl şəkildə isbat etdi.Yetişdirdiyim bitkilər əslində,onların elə yetişməsində təbiətin öz məhsullarından səmərəli istifadə etməyi təcrübə nəticəsində dahada əyani şəkildə bəlli etdi.

İlk öncə təndirin tarixinə bir nəzər yetirək.

İnsanların həyatında ən mühüm kəşflərdən biri oddan istifadədir. Od-ocağın kəşfi insanların mədəni həyatında irəliyə doğru böyük bir sıçrayış oldu, ən zəruri qida olan çörəyin bişirilməsi qaydaları meydana gəldi.

Təndir, əsas çörəkbişirmə vasitəsi kimi Azərbaycanda hələ Eneolit dövründən təşəkkül tapmışdır. Sirab kəndində “Şorsu təpəsi”, “Güney Ağıl”, “Çayağzı” kimi Eneolit yaşayış yerlərində keramikadan, “Qələmə bulaq” Eneolit yaşayış yerində isə daşdan hazırlanmış ələk qırıqları aşkarlanıb. Arxeoloji və etnoqrafik materiallardan məlum olur ki, qədim insanlar çörək bişirmək üçün çalalarda, dağlıq ərazilərdəki təbii daş çalasında ocaq çatır, sonra onun kül və közünü təmizləyib yoğrulmuş xəmir kündəsini qızmış çalaya qoyar, üzərinə ocaq közü tökərdilər.

Bu sadə çörəkbişirmə qaydasından son zamanlara qədər yaylaqda – kənd yerlərindən uzaqda heyvan saxlayan çobanlar tərəfindən istifadə edilərdi. Bu çörək növü el-obada “küllü-kömbə” adlandırılıb. Çöl şəraitində çobanlar həmin üsuldan istifadə edərək həm də sürü itlərini yemləmək üçün “küt” bişirirlər. Təndirin badından qopub təndirə düşən və yöndəmsiz bişən çörəklərə də “küt” deyirlər. El arasında “kündəsi küt gedir” məsəli də vardır.

İkinci qədim çörəkbişirmə vasitəsi daş ocaqlardır. İki-üç ədəd üzəri hamar olan daş yanaşı qoyulur, üzərində ocaq çatılır, daşlar qızdıqdan sonra yayılmış kündələr daşın üzərinə yapılır, çevrilərək bişirilir.

Başqa bir üsul isə həm çörək bişirmək, həm də çobanların soyuq havada axşam yatması üçün hazırlanan və “karbəri” (Naxçıvanın bir çox yerlərində “cərvəri” adlanır) adlanan daş ocaqlardır. Bu zaman eni 40-50 santimetr olan, 5-6 santimetr qalınlığında daşlardan ocaq düzəldilir.

Ocaqda yanan od daşları qızdırdıqdan sonra daşların üzünə çörək yapılır. Ortadakı köz isə çörəyin hər iki tərəfdən bişməsinə kömək edir. Bu cür ocaqlardan dəyirmanda, yaylaqlarda istifadə edilirdi. “Dəyirmançı qızının könlü dəyirman çörəyi istər” məsəli də buradan yaranıb. Qeyd edək ki, çobanlar alov söndükdən sonra ocağın üzünə sal daş qoyur, üzərindən keçə salıb, bürünüb yatırlar.

Azərbaycanda çörək bişirmək üçün müxtəlif növ təndir və kürələrdən istifadə edilsə də, Naxçıvanda, əsasən, badlı yer təndirindən istifadə edilib. Bu cür təndirlərdən hansı dövrdən istifadə edildiyini dəqiq bilməsək də, qazıntılar zamanı Şahbuz rayonunun Qızıl Qışlaq kəndində, Şərur rayonunun Fərhad arxı yaşayış yerində Antik dövrə aid badlı təndirlərə rast gəlmişik. Həmin yaşayış yerləri bir-birindən 100 kilometrədən artıq aralı olsa da, təndirlərin badı uyğun olub, 2-4 santimetr qalınlıqda, 4-5 santimetr hündürlükdə idi və keramika kimi möhkəm bişirilmişdi.

Keçmişdə təndiri, hətta evlərin içində quraşdırardılar ki, qışda ondan təkə çörək bişirmə məqsədilə deyil, həm də otaqları qızdırmaq üçün istifadə etsinlər.

Tarixi mənbələrdə “təndir” sözünün qədim türk xalqlarına(şumerlərə) məxsus olduğu qeyd edilir.Təndirin tarixi ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur.Bir sıra müəlliflərə görə,döymə üsulu ilə düzəldilən təndirlər qədim tarixə malik olsalar da,onlardan çörək bişirilmədə istifadə edilməmişdir. Bəzi dini mənbələrdə isə Həvva nənənin daşdan təndiri olduğunu, onun Nuh Peyğəmbərə qaldığı deyilir. Nuhun da vətəni Naxçıvan olmuşdur.

Henrix İohann Hübşman Naxçıvan toponimini Nuh peyğəmbərlə bağlı “dünya tufanı” hadisəsi ilə əlaqələndirir. Onun fikrincə “Naxçıvan” toponimi “törəyiş yeri” anlamını verməkdədir. Hübşmanın istinad etdiyi Nuh tufanı hadisəsinə görə “Naxçıvan” sözü üç hissədən – “Nax” (Nuh) və türk dillərində isim düzəldən şəkilçi olan “-çı” şəkilçisi, sonra da türk dilində yer, məkan bildirən “van” toponimindən meydana gələrək, “Nuhçuvan” – Nuhçuların (Nuh tərəfdarlarının) məskəni”, “Nuhun diyarı” deməkdir.

Naxçıvanda tədqiqatlar aparmış XIX əsrin böyük rus alimi Nikitin K.A. yazır ki, Nuh peyğəmbər Naxçıvan şəhərinin əsasını qoymuş, Naxçıvanda yaşamış və orada da dəfn edilmişdir. Nuhun özü də oğlanları ilə bərabər Naxçıvanda duz mədənlərində çalışmışdır¹.

Naxçıvan Azərbaycanın və Şərqi, hətta deyə bilirik ki, dünyanın ən qədim şəhərlərindən biridir və ən qədim insan məskənidir. Şəhərin tarixi minilliklərin dərinliklərinə

---

¹ К.А. Никитин. Город Нахичевань и Нахичеванский уезд. Сборник материалов для описания местностей и племен. Кавказа. Вып. II. Тифлис, 1882. с. 113.

gedib çıxır: arxeoloqlar burada eramızdan öncə II və I minilliklərə aid çoxlu maddi mədəniyyət əşyaları tapmışlar.

Gəmiqaya Kiçik Qafqazda ən hündür dağdır ki, hündürlüyü 3906 metrdir. Zirvəsi “Qapıcıq” adlanır. “Qapıcıq” bəşəriyyətin yeni həyatına açılan “kiçik qapı”, “giriş yeri” mənasını daşıyır. Yerli sakinlər arasında dolaşan əfsanəyə görə, Nuh peyğəmbər daşqın çəkildikdən sonra burada ailəsi ilə, Ham, Sam, Yafəs adlı oğlanları ilə ömrünün sonuna qədər yaşamış və bu torpaqda da vəfat etmiş, məzarı da Naxçıvandır. Məşhur realist rəssam Bəhruz Kəngərli² “Nuhun qəbri”ni 1918-1920-ci illərdə bir neçə dəfə çəkmişdir. Bu gün Nuhun qəbri Naxçıvanda Kohnə Qalada - Nuhdaban deyilən yerdədir və üzərində böyük türbə ucaldılmışdır.

Prof. Rüfət Hüseynzadə öz tədqiqatlarında qeyd edir ki, Şumerlərin Nuhun Tufanından bəhs edən “Bilqamıs” dastanı ilə Naxçıvanın “Nuhdaban” dastanı çox yaxındır. Məzmun, mahiyyət, orada işlənən yer və şəxs adları, adətləri Naxçıvan məkanı ilə eyniyyət təşkil edir. Dünya alimləri Bilqamısı tarixi şəxsiyyət hesab edir və Bilqamısdan o tərəfə heç bir yazılı mənbə olmadığını qeyd edirlər. Dastanda Bilqamıs başına gələn (e.ə. IV minillikdə) və eşitmiş olduğu, özündən neçə min il əvvəlki hadisələri təsvir edir. Bu dastanda söhbət Dünya daşqınından gedir. “Bilqamıs”da təsvir edilən yer və insan adlarını nəzərdən

---

² Бехруз Бек Кенгерли. Каталог. Баку: 1947, стр. 18-19.

keçirdikdə bunların Naxçıvan ərazisində olduğunu görürük. Tədqiqatlardan məlum olub ki, Gəmiqaya daş yazıları “Bilqamıs”dan neçə min il əvvəl mövcud olmuş və bu gün də aydın oxunur. Gəmiqaya təsvirləri arasında Nuhun Gəmisinin rəsmlərin də aşkar edilib.

Pedaqogika elminin banisi, XVII əsrdə yaşamış görkəmli pedaqoq Yan Amos Komenski “Böyük didaktika” əsərində qeyd edir ki, tarixdə ilk məktəbi Nuhun oğlu Sam (Sim) yaratmışdır. Y.A.Komenski³ bu fikri bizim eradan əvvəl I əsrdə yaşamış yəhudi əsilli yunan filosofu İosif Flaviden götürmüş və ona əsaslanaraq bunu yazmışdır. İosif Flavi⁴ Nuhun gəmisinin dayandığı yeri “*Apobaterion*” (yun. Αποβατήριον) adlandırır ki, bu da “İlk dayanacaq yeri”, “İlk məkan” mənasını verir və bu məkanın isə özünün də qeyd etdiyi kimi Naxçıvan olduğunu və burada Nuhun oğlu Sim **Skale - təhsil ocağı** yaratdığını bildirir.

Tarixi mənbələrdən məlum olur ki, Nuhun Gəmişi Naxçıvanda Gəmiqayaya yön almış burada məskunlaşmış və bura “İlk yaşayış yeri”, “Törəyiş yeri” adlandırılmışdır. Naxçıvan sözü də elə “Nuh çıxan” sözlərindən meydana gəlmiş, yəni Nuhun çıxdığı yer anlamına gəlmişdir. Nuhun qəbri də Naxçıvandır, məzarı üzərində böyük türbə,

---

³ Коменский Я.А. Великая дидактика. Москва: Просвещения, 1999. Глава 8, параграф 3. стр.23.

⁴ Flavius Josephus, William Whiston, Paul L. Maier - The new complete works of Josephus, Revised and expanded edition, Kregel Academic, 1999, page 56.

mavzoley yaradılmışdır. Deyildi ki kimi, o öz ailəsi, oğulları -Ham, Sam, Yafəs ilə burada yaşamış və uzun ömür sürmüş və burada da Nuhun oğlu Sam (Sim) “Skale” - ilk təhsil ocağını yaratmışdır. **“Skale” - qədim latın sözü olub - mənəvi, ruhi yüksəliş, mərhələli təhsil ocağı – “pillə”.** **“pilləkan” mənasını verir.** Məhz burada - Naxçıvanda pilləli, dərəcəli məktəb, bəşəriyyətin ilk təlim-tərbiyə ocağı, təhsil məkanı, mənəvi yüksəliş mərkəzi yaradılmışdır. “Skale” sözünün “İskələ” kəlməsi ilə uyğunluğunu və eyni mənə daşdığını deyə bilərik. Qeyd etdik ki, Nuhun gəmisi Gəmiqayayada məskunlaşmış və onun Gəmisinin adı ilə də bu dağ Gəmiqaya adlanmışdır. Türk dilində böyük gəmilərin dayandığı yerə bu gün də “İskele” deyilir ki, bu da gəmiyə və ya quruya çıxmaq üçün pilləkəndir. Rus dilində “qaya” mənasını verən, “Skala”, həmçinin “dərəcə”, “pillə”, “mərhələ” mənasını verən “Şkala” sözləri də “Skale”dən yaranmışdır.

Müasir dillərdə məktəb mənasını verən-İngilis dilində “Skul”, türkcə “Okul”, fransızca “Lekol”, almanca “Şule”, İtalyanca- Ckoula, İspanca - Eskuela, Yunanca- Sxole, Gürcüçə “Skola”, rusca, belarusca, ukrayınca “Şkola” sözləri də kökü “İskələ”, “Skale” sözlərindən meydana gəlmişdir.

Pedaqogika kitablarında yazılır ki, qədim Yunanıstanda “Asudə vaxt” mənasını verən “Şkola” yaranmışdır. Qeyd edək ki, Yunanlar məktəb, təhsil sistemini Misirdən və Şumerdən öyrənmişlər. Bunu

mənbələr təsdiq edir. “Şkola” sözünü də yunanlar Şumerlərdən götürmüşlər. Bəs bu söz Şumerlərə necə gedib çıxmışdır ki, yunanlar da bunu oradan götürmüşlər.

Bəzi mənbələrdə Şumer sözünün Nuhun oğlu Simin adından götürüldüyü - Simər, Şumer kimi işləndiyi fərz edilir. Nuh və oğulları, o cümlədən Sam Naxçıvanda duz mədəninə çalışmış və çox dəyərli, qiymətli duzu çıxarmış, duzu üyütmüşlər, ələmişlər, istifadə etmiş və başqa yerlərə də ixrac etmişlər. Bu gün də Naxçıvanda dəniz səviyyəsindən 1173 metr hündürlükdə olan “Duzdağ” Fizioterapiya Mərkəzində tənəffüs xəstəliklərinin müalicəsində təbii duzdan istifadə edilir.

Duzun müalicə əhəmiyyəti böyükdür. İki zəhərdən – natrium və xlordan ibarət olan duz çox qiymətli qida məhsuludur.

İstər folklorda, ədəbiyyatda, tarixdə, dində, istərsə də mifik təfəkkürdə duz mövzusuna rast gəlinir. Duzun işlənmə dairəsi məişət, texnika, maldarlıq, tibb, kimya sənayesi, kulinariya, kosmetika və digər sahələri əhatə edir.

“İnək duza aldanar, insan sözə”, “Dostsuz başım, duzsuz aşım” kimi atalar sözləri, “Ömrün duz dağına dönsün!” kimi alqışlar, “Duz-çörəyim haqqı” kimi andlar duz ifadəsinin qədimdən bəri ulularımız tərəfindən geniş şəkildə istifadə olunduğunu göstərir. Ulularımız, eyni zamanda yerə duz töküləndə, qanqaralığı olacağına inanırdılar. Digər bir inanca görə, bədnəzərdən qorunmaq üçün ocağın üzərinə duz tökərlər.

El arasında duza pisləklərdən və bəd qüvvələrdən qoruyucu vasitə kimi baxırlar: onu ocağın üstünə atır, çiyin üzərindən keçirir, başa hərləyir və bəzən səfərə çıxanlar

özləri ilə duz götürürlər. Evdə bəd nəzər olanda nənələrimiz tavada duz qızdırır və onu otaqlarda gəzdirirdilər. Hətta bəzən duza itirilmiş gücü və astral enerjini bərpa edən qüvvə kimi də inanırlar. Lakin adi xörək duzu həm də sağaltmaq və şəfa vermək gücünə malikdir.

Duz xalq təbabətində də geniş işlənməkdədir və təsadüfi deyildir ki, duzu “təbiətin həkimi” hesab edirlər. İllərin sınağından çıxmış bəzi türkəçarələrə bu gün də müraciət olunur. Məsələn, böcək dişləyən yeri duzlu su ilə silmək lazımdır. Duz vannası gərgin əsəbiliyi və yuxusuzluğu aradan qaldırır. Zökəm, selikli qışa xəstəliklərində buruna duzlu su çəkilər. Başağrısı, miqren zamanı alın və ya gicgaha duz və buz qarışığı qoyular. Boğaz ağrısı zamanı duzlu su ilə qarqara edilməsi müalicəvi təsirə malikdir. Öskürək, bronxit zamanı qaynar su buxarı ilə tənəffüs yaxşı təsir göstərir. Duzun tibdə işlənməsi son illər daha da təkmilləşdirilmiş və müasir standartlar müəyyənləşdirilmişdir. Duz terapiyası “haloterapiya” adlanır, mənası duzla müalicə deməkdir. Bu müalicə üsulunun hələ qədim yunan dövründən mövcud olduğu təsdiqlənmişdir. Aparılan təcrübələr nəticəsində duz terapiyasının nəfəs yolu və dəri xəstəliklərinin bir çox növlərinin müalicəsində faydalı olduğu müəyyənləşmişdir. Mütəxəssislərin qənaətinə görə, duz terapiyası XIX əsrin ortalarında polşalı Feliks Boçkovskinin duz mədənlərində çalışan işçilərin ağciyər xəstəliklərinə tutulmadıqlarını kəşf etməsi ilə başlamışdır. Bir çox sağlamlıq mərkəzləri və kurortlarda xüsusi duz otaqları olan yerlər hazırlanıb. Duz mağaraları isə Tanrının insanlara bəxş etdiyi böyük bir nemətdir. Duz

mağaralarının tarixi qədim olsa da, günümüzədək yaxşı qorunub saxlanılmış və bu gün də imkanlarından geniş şəkildə istifadə olunmaqdadır. Əsasən, ağciyər xəstələri üçün göstəriş olan bu mağaralar müasir tibbin əvəzolunmaz bir qaynağıdır və elmi dildə “speleoterapiya” adlanır. Yunan dilindən tərcümədə “spelaion” – mağara və “terapiya” – müalicə deməkdir. Speleoterapiya qədim aeroterapevtik müalicə üsullarından biri sayılır və tənəffüs sisteminin (bronxial-astma, bronxit, allergik rinit və sair) duz şaxtalarında dərman qəbul etmədən müalicəsidir. Bu müalicə üsulunun tarixinə nəzər salanda məlum olur ki, duz şaxtası şəraitində aparılan müalicə İtaliya, Macarıstan, Polşa, Almaniya, Ukrayna, Rumıniya və digər ölkələrdə çox geniş tətbiq olunur. Şaxta şəraitində ilk dəfə müalicə hələ 1871-ci ildə İtaliyada aparılmışdır. Belə şəraitdə bronxial-astmalı xəstələrin müalicəsi isə ötən əsrin 40-cı illərində

aşkara

çıxmışdır.

Azərbaycanda şaxta şəraitində müalicənin tarixi Naxçıvan şəhərində ötən əsrin 70-ci illərindən hesab edilir. Hələ Sovetlər dövründə, 1980-ci ildə Ukraynanın Elmi-Tədqiqat Kurortologiya İnstitutunun direktoru, professor M.D.Toroxtin Naxçıvan Respublika Fizioterapiya Xəstəxanasında ağciyər-bronx aparatının qeyri-spesifik xəstəliklərin müalicəsinin aparılmasında üstünlüklərini nəzərə alaraq xüsusi rəy vermişdir. Naxçıvanda Duzdağ Fizioterapiya Mərkəzi 2008-ci il iyun ayının 4-də açılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev Duzdağı Naxçıvanın rəmzlərindən biri hesab edərək bildirmişdir: “Naxçıvanın rəmzlərindən biri də təbii ehtiyatları 90 milyon ton təşkil edən Duzdağdır. Bu dağ

ölkəmizdə təkcə saf və təmiz duzu ilə deyil, həm də şəfaverici xüsusiyyətlərinə görə tanınmışdır. Hələ Nuh-Nəbi dövründə burada duz çıxarılır. Şöhrəti dünyaya səs salan İpək Yolundan əvvəl Naxçıvan ərazisində Yaxın Şərq ölkələrinə Duz yolu uzanırdı. Həmin ölkələrə buradan duz daşınırdı. Qədim Naxçıvanın ən möcüzəli yerlərindən biri olan Duzdağın hər qarışında, dağında, daşında tarixin sirli, sehrli izləri gizlənmişdir”.

Hələ ötən əsrin 90-cı illərindən etibarən Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə Naxçıvan Duzdağının əhəmiyyəti, müalicəvi xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq bu unikal məkanın daha dərinədən öyrənilməsi və imkanlarından geniş şəkildə istifadə olunması məqsədilə bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdir. Məhz bu tədbirlərin davamı olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri cənab Vasif Talıbov “Naxçıvan: ilkin şəhər və Duzdağ” mövzusunda beynəlxalq simpoziumun keçirilməsi haqqında 2012-ci il 20 aprel tarixdə Sərəncam imzalamışdır. Sərəncama əsasən simpoziuma hazırlıq, eyni zamanda Duzdağ mədəniyyəti tarixinin sistemli şəkildə araşdırılması məqsədilə Tədbirlər Planı təsdiq edilmişdir. “Naxçıvan: ilkin şəhər və Duzdağ” mövzusunda keçirilən beynəlxalq simpoziumda Ali Məclisin Sədri Naxçıvan Duzdağını öyrənmədən, ümumiyyətlə, Naxçıvanda ilkin şəhər mədəniyyətini öyrənməyin mümkünsüzlüyünü bir daha vurğulamışdır. Ali Məclis Sədrinin 2017-ci il 12 sentyabr tarixdə imzaladığı “Naxçıvanda Duz Muzeyinin yaradılması haqqında” Sərəncamına müvafiq olaraq aprelin 25-də Naxçıvan Duz Muzeyi istifadəyə verilmişdir. Muxtar respublikamızın rəhbəri muzeyin açılışı zamanı bu

muzeyin yaradılmasının xüsusi əhəmiyyəti olduğunu vurğulamışdır: “Naxçıvanın tarixi Naxçıvan duzunun çıxarılma tarixi ilə bağlıdır. Naxçıvan tarixini tədqiq etmək üçün, ilk növbədə, Naxçıvan duzunun tarixini öyrənmək lazımdır. Çünki Naxçıvanın şəhər kimi formalaşmasında Naxçıvan duzunun, Duzdağın böyük əhəmiyyəti olmuşdur. 5-7 min il bundan əvvəl tədavüldə qiymətli metallardan və puldan istifadə olunmurdu. Həmin dövrdə yeganə tədavül vasitəsi duz olduğunu nəzərə alaraq demək olar ki, Naxçıvan şəhəri məhz duzun çıxarıldığı bu ərazilərdə salınmışdır. Bu da o qənaətə gəlməyə imkan verir ki, Naxçıvan şəhərinin formalaşması 5-7 min il bundan əvvəl Naxçıvanda ilk dəfə duzun çıxarılması ilə başlanmışdır. Bu barədə müxtəlif ölkələrin tarixçiləri tərəfindən də məlumatlar verilmişdir. Belə ki, II əsrdə yunan alimi Klavdi Ptolomey, XVI əsrdə ərəb alimi Əl-Şərif, XIX əsrdə rus alimi Konstantin Nikitin və bundan sonrakı dövrlərdə tədqiqat işləri aparan yerli tarixçilərimiz öz əsərlərində Naxçıvan şəhərinin formalaşmasının Nuh Peyğəmbərlə və duzun çıxarılması ilə bağlı olduğunu qeyd etmişlər”. Qeyd olunmuşdur ki, bu gün də öz əhəmiyyətini itirməyən Naxçıvan duzu hazırda məişətdə, sənayedə, təbiətdə, insan sağlamlığının qorunmasında geniş istifadə olunur, ondan müxtəlif əl işləri hazırlanır. Hər il minlərlə insan Duzdağ Fizioterapiya Mərkəzində müalicə olunur. Bütün bunlar bir daha Naxçıvan duzunun bu gün də böyük əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir. Qarşıda duran əsas vəzifə isə Naxçıvanın duz tarixini öyrənərək gələcək nəsillərə çatdırmaqdır. Ona görə də Naxçıvan tarixi bundan sonra da dərinlən öyrənilməli, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsi, müvafiq dövlət qurumları

və ziyalılar Naxçıvan şəhərinin yaranmasının duzun çıxarılması ilə bağlılığı sahəsində tədqiqatları genişləndirməli, arxiv sənədləri toplanmalı, yeni kitablar və elmi məqalələr yazılmalıdır.

Təsadüfi deyil ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Duzdağ Fizioterapiya Mərkəzinin tibbi əhəmiyyətini və sağlamlıq turizminin inkişafındakı rolunu nəzərə alaraq 2019-cu il 16 may tarixdə “Duzdağ Fizioterapiya Mərkəzinin 40 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” Sərəncam imzalamış, bu səhiyyə müəssisəsinin yubileyi yüksək səviyyədə qeyd olunmuşdur. Yubileylə əlaqədar əməkdaşların mükafatlandırılması, eləcə də şəfa ocağı üçün yeni inzibati binanın tikilməsi haqqında göstərişin verilməsi muxtar respublikada dövlətin səhiyyəyə, tibb işçilərinə, onların əməyinə verilən ən böyük qiymətidir. Bu gün dünyanın müxtəlif ölkələrindən yuxarı tənəffüs yolları, ağciyər xəstəlikləri və allergiyalardan əziyyət çəkən yüzlərlə insanın üz tutduğu mərkəz ötən müddət ərzində dövlətimizin qayğısı sayəsində öz fəaliyyət imkanlarını xeyli genişləndirmişdir. Muxtar respublika rəhbərinin tapşırığı ilə bir neçə dəfə təmir-bərpa olunan şəfa ocağı müalicə turizminin inkişafına böyük stimül vermişdir. 2008-ci ildə Ali Məclis Sədrinin tapşırıqlarına uyğun olaraq Duzdağ Fizioterapiya Mərkəzinə çevrilən bu səhiyyə ocağının 474 çarpayılıq yeraltı və yerüstü hissəsində bronxial-astma və ağciyər xəstəliklərindən əziyyət çəkən xəstələrin müalicəsi üçün hər cür şərait yaradılmışdır.

Naxçıvan Duzdağı dünya mediasının da diqqətini cəlb etmişdir. Belə ki, Duzdağda olan jurnalistlər bu möcüzəli mağara qarşısında heyrətlərini gizlədə bilməmiş

və dünyanın nüfuzlu kütləvi informasiya vasitələri ilə öz təəssüratlarını bölüşmüşlər. Belə ki, “İzvestiya” qəzetinin 25 noyabr 2004-cü il sayında dərc olunmuş “Torpağın sərvəti” adlı məqalədə Naxçıvanın Azərbaycanın duza olan tələbatını tamamilə təmin edə biləcəyi vurğulanmışdır. Yaponiyada nəşr olunan “Top Lider” jurnalının əməkdaşı İtaru İşi 2010-cu ildə Duzdağı gəzmiş və qayıtdıqdan sonra öz təəssüratlarını “Dünyada ən yadda qalan anlar” məqaləsində geniş şəkildə qələmə almışdır. “Mağaraya daxil olarkən duzun qoxusu hiss olunur. İnsan biranlıq fikirləşir ki, ağzında çoxlu duz vardır. Lakin bir müddət keçdikdən sonra qoxuya alışırısan. Mənim səfərim qış ayına təsadüf etdiyindən mağaradakı temperatur çöldəki temperaturdan daha mülayim idi. Ancaq sərinlik az da olsa, hiss olunurdu, Duz mağarasında havanın temperaturu il boyunca 15-18 dərəcə arasında müşahidə edilir. Yay fəslində Naxçıvanda havanın temperaturu 40 dərəcədən artıq olur. Ona görə də, fikrimcə, isti fəsilə mağaraya getmək daha məqsədəuyğundur”. Bu qəbildən olan məqalələr sırasında amerikalı jurnalist Mark Heyin “Vice” jurnalında nəşr olunan “Qafqaz dağlarının San-Fransiskosu – Naxçıvana xoş gəlmisiniz!”, eyni zamanda “Mağara tədqiqatçıları üçün füsunkar mehmanxana” adlı məqalələri xüsusilə maraq doğurur. Mark Hey təəssüratlarında bildirir: “Zəngin tarixi keçmişlə müasirliyi və rahatlığı özündə birləşdirən Duzdağ dünyanın heç bir yerində olmayan qəribə və inanılmaz xoş ovqat yaradır. Komaya bənzər kabinələrlə ayrılmış mağaraları gəzərkən insanlar, sanki bunların həqiqət olduğuna inanmırlar. Bu yer müalicəxanadan çox “Ulduz keçidinə” bənzəyir.

Bəli, bu gün Naxçıvan duzunun faydaları, Duzdağın müalicəvi əhəmiyyəti nəinki respublikamızda, hətta onun hüduqlarından kənar da tanınmaqdadır. Yerli sakinlərlə yanaşı, xarici turistlərin də diqqətini özünə cəlb etməyi bacaran bu unikal məkan Tanrının bizə bəxş etdiyi bir möcüzədir. Vətəndaş olaraq bizim üzərimizə düşən ən böyük vəzifə isə bu nemətləri göz bəbəyimiz kimi qoruyub gələcək nəsillərə çatdırmaqdır.

Adi xörək duzunun çox geniş müalicəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Dahi Hippokrat öz praktikasında duz islatmalarından, tanınmış rus cərrahı Hikolay Piroqov, cərrah İ.İ.Şeqlov İkinci Dünya müharibəsi zamanı yaraların müalicəsində duz məhsullarından istifadə etmişdilər. Duz məhlulu ilə islatmalar mikrobları və toksinləri yaradan çıxarır, onu tez təmizləyir və iltihabı azaldır. İngilis duzu (maqnezium sulfat) islatması mastopatiyalara və əzیکlərin sağalmasına müsbət təsir edir. Xalq təbabətində müxtəlif xəstəliklər zamanı çox təsirli müalicəvi vasitə kimi, həmçinin kəskin və xroniki iltihablar, irinli yaralar zamanı tətbiq olunur.

Duzlu su məhlulunun tətbiq sahələri çox genişdir.

Burun axanda və baş ağrıları zamanı gecələr alına və boyun arxasına dairəvi sarğı qoyulması saat yarımından sonra axmanı dayandırır, səhər tezdən isə başağrısı çəkilir. Soyuqdəymənin ilk əlamətlərində də sarğı tətbiq edilir. İnfeksiya udlağa və bronxlara keçəbsə, onda eyni vaxtda 3-4 qat yumşaq, nazik parçadan kip halda sarğı başa və boyuna, eləcə də ikiqat burun dəsmalından ibarət sarğı gecə

səhərədək kürəyə qoyulur və 4-5 prosedurdan sonra müalicə öz təsirini göstərir. Öd duruluğunda da qaraciyər nahiyəsinə duzlu suda isladılmış parça qoyulur, 10 saatdan sonra sarğı açılmalı və həmin yerə yarım saat isti isitqac qoyulmalıdır. Bunun nəticəsində öd yolları genişlənir, qatılaşmış öd durularaq sərbəst şəkildə bağırsağa ötürülür. Duzlu su məhlulundan sarğı kimi istifadə olunsa da, ondan təpitmə kimi tətbiq etmək qadağandır. Duzun suda qatılığı 10 faizdən artıq, 8 faizdən aşağı olmamalıdır. Duzlu sulu məhlulla sarğı zamanı qatılığa ciddi nəzarət edilməlidir. Qatılıq normanı ötəndə sarğı qoyulduğu yerdə toxuma kapilyarlarının dağılmasına səbəb olur. Sarğı materialının seçilməsi də əsas şərtlərdən biridir. Sarğı mütləq məsaməli, bütün maddələr-yağ qalıqları, maz, spirt və yoddan təmizlənmiş olmalıdır. Həmin maddələrin sarğı qoyulan yerə düşməsi yolverilməzdir. Tez yuyulan kətan və ya pambıq parçadan istifadə edilməsi daha yaxşıdır. Onlar olmayanda tənzifdən də istifadə etmək olar. Tənziq tətbiq edilərkən səkkizqat, digər materiallar dördqat qatlanmalıdır. Sarğı zamanı məhlul lazımi istilikdə hazırlanmalıdır, parçanı nə çox quru, nə də çox yaş etmək olmaz. Sarğı üzərinə heç nə qoyulmamalı, leykoplastrla bərkidilməlidir. Qanaxmadan başqa digər ağ ciyər proseslərində xəstəliyin mənbəyini dəqiq biləndə sarğını kürəyə salmaq lazımdır. Sarğı sinəyə tənəffüsü çətinləşdirəcək qədər kip qoyulmamalıdır. Qarına sarğı qoyulması da həmin qaydada aparılmalı, gecə onu açmaq

və ya sarğını boşaltmaq olar, səhər açandan sonra parçanı isti suda yaxalamaq lazımdır. Nəm sarğıların kürəyə yaxşı oturması üçün həmin nahiyədəki parça qatları arasına yumşaq mütəkkə qoyulur və sarğıyla birgə bağlanır.

Xörək duzunun su ilə 1 faizli məhlulu xəstə orqandan bütün ziyanlı maddələri çıxarır. Sarğının hava keçirən və məsaməli materialdan olması müalicənin səmərəsini artırır. Duzlu sarğı xəstə orqana və ya qoyulduğu nahiyəyə lokal təsir göstərir. Duzlu su sarğının qoyulduğu yerdən dərialtı laylara tədricən təsir edərək bütün xəstəlik törədən mikrobları, virus və bakteriyaları üzə çıxarır. Sarğı hesabına xəstə orqanizmin toxumalarında mayenin yenilənməsi, patogen faktordan təmizlənmə və patoloji prosesin aradan qaldırılması baş verir. Xörək duzunun sulu, hipertonic məhlulu ilə isladılmış sarğı öz təsirini 7-10 günə, bəzən də bir qədər gec göstərir.

Tarix kitablarında göstərilir ki, Şumerlərlə Arattalıların həmişə sıx əlaqələri, xüsusilə, müntəzəm olaraq ticarət əlaqələri olmuşdur. Naxçıvan da Aratta, sonralar Manna və Midiya dövlətlərinin tərkibində olmuşdur. Naxçıvan duzu at arabaları ilə Şumerlərə daşınmış və oradan əvəzində lacivərd (“Lacivərd” mavi rəngli qiymətli daşlar, ”Ləl-cavahirat” deməkdir) alıb gətirmişlər. Şumerlər duza yüksək dəyər vermiş və duza səcdə etmişlər. O zaman məşhur “Duz yolu” mövcud

olmuş, Naxçıvan duzu nəinki Şumerlərə bütün Şərqə, Osmanlı dövlətinə daşınmışdır. Bu mübadilə şübhəsiz mədəniyyətlərin də mübadiləsinə təsir etmişdir.

Təndir hazırlamaq və bu ocaqda çörək bişirmək adət və ənənəsi qədim tarixə malikdir. Əsası Naxçıvanda qoyulmuş təndir daha sonrakar digər məkanlara da yayılmışdır.

Müqəddəs kitabımız “Qurani Kərimin” Hud surəsinin 40-cı ayəsindəki “Təndir qaynadı” ifadəsi ilə adı çəkilir. Qədim vaxtlarda gün tutulması olanda, zəlzələ baş verəndə insanlar təndirin yanına qaçıblar. Onlar təndir başında hifz olunacaqlarına, başlarına bir iş gəlməyəcəyinə inanıblar. Hazırda istifadə olunan təndirlərin keramikaya keçidlə əlaqəli olduğu fikri irəli sürülməkdədir.

Tarix boyunca Azərbaycanda çörəkbişirmə vasitələri, əsasən, ocaq, gil və çuqun saclar, gil tavalər olub. Onların arasında təndirlər daha geniş yayılıb. Yaşı minilliklərdə ölçülən dulusuçuluq və təndirqoyma mədəniyyəti özündə xalqımızın zəngin mətbəx ənənələrini əks elətdirir.

Naxçıvanda əvvəllər yeraltı təndirlər qoyulubki, həmin təndirlərdən bəziləri bu günə kimidə qalmaqdadır. Zamanla yer üstü təndirlərdə istifadə olunmağa başlanıb. Təndirdən istifadə insanların qədimdən becərilən buğda bitkisindən hazırlanmış çörəyin daha yaxşı şəkildə bişirilməsini təmin edir. Gəlirik əsas məsələyə. Təndirin təbiətə misilsiz faydasına. Təndir

yandırılan zaman ayrılan karbon qazı bitkilərə fotosintez etmək üçün vacib məhsuldur.Yanmanın son məhsulu olan kül isə bitkilərin inkişafı üçün misilsiz bir vasitədir.

Kül bitkilərin inkişaf etməsində əvəzolunmaz bir vasitədir. Tərkibində bitkilərə lazım olan fosfor, kalsium, magnezium,kükürd,bor, sodium, dəmir, sink, sodium, potasium, manqan və müxtəlif makro və mikro elementlər vardır.Tərkibindəki zənginlik hesabına daha sağlam bitkiləri yetişdirmək mümkündür. Külün tərkibində rast gəlinən fosfor,kalsium,magnezium güclü kök sisteminin inkişaf etməsinə yardımçı olur.Potasium isə daha sağlam meyvə yetişməsinə tənzimləyir.Həddindən artıq kül istifadə etdikdə torpağın turşuluq səviyyəsi artır.Nəticədə əlaq otlarının inkişafına şərait yaranır.Amma bunun da həlli var.Külü yumurta qabığı ilə birgə istifadə etdikdə torpağdakı turşuluq normal səviyyədə olur və mədəni bitkilər dahada sürətlə inkişaf etməyə başlayır. Külün başqa faydalı xüsusiyyətləridə vardır.Kül istifadə olunmuş torpaqlarda bitkiyə ziyan vura biləcək digər ziyanvurucu canlılara çox az rast gəlinir.Buda onlara qarşı istifadə olunan digər dərman preparatlarının qarşısını almış olur.

Təndir və təbiətin bir-biriylə vəhdəti məs onların sıx bağlılığını ifadə edir.Təbiətin və insanın qarşılaşdığı böyük fəlakətlərin qarşısını almış olur. Digər ziyanlı vasitələri uzaqlaşdırmağı insanlara əsaslı şəkildə çatdırır.

BİZİ İDARƏ EDƏN GÖZƏ GÖRÜNMƏZLƏR

(PREBIOTİK VƏ PROBIOTİKLƏR)

Biologiya ətrafımızdakı mikrobioloji mühit, bizi əhatə edən bitki və heyvanlar aləmi, insan və bütün bu canlılar aləmində gedən anatomik, fizioloji, genetik xüsusiyyətləri öyrənən çox əhatəli bir elm sahəsidir.

Biologiya elmi elə bir elm sahəsidir ki, ən kiçik mikroskopik canlılardan tutmuş ən yüksək ali canlı olan insana qədər bütün canlılar aləmini öyrənir, “Biologiya” elə “canlılar haqda elm” deməkdir. Biologiya elmi bioloji, fizioloji, genetik prosesləri araşdırır, təhlil edir. Həyat hüceyrə formasında formalaşmasına baxmayaraq hüceyrə strukturuna malik olmayan virus kimi canlılar da mövcuddur. Hansı ki, zaman-zaman bəşəriyyət üçün ciddi xəstəliklər, problemlər yaradır. Bunun əyani sübutunu biz dünyanı bürüyən Pandemiyanı və onun yaratdığı fəsadları görürük.

Bizi idarə edən gözə görünməzlər dedikdə bizim göz vasitəsilə görə bilmədiyimiz kiçik canlı orqanizmlər nəzərdə tutulur. Bunlar təbii ki, bakteriya qruplarıdır.

Bu baxımdan gözə görünməyən bu kiçik varlıqların belə təkamül prosesinin zirvəsində olan insan cəmiyyəti üçün təhlükə törətdiyini düşünsək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, hələ öyrəniləcək, tədqiq ediləcək çox biloloji sahələr var .

Bakteriyalar hər yerdə rast gələ biləcəyimiz yeganə canlı varlıqlardır. Müxtəlif forma və funksiyaya malik olan bu canlılar nəinki insan orqanizmini, bütün bəşəriyyəti idarə edir. Baş verən bütün təbii çevrilmə proseslərini bakteriyalar çox böyük məharətlə yerinə yetirirlər. Bunların

içərisində böyük güc sahibləri olan prebiotik və probiotik bakteriya qruplarıdır.

Qeyd edək ki, insan orqanizmində 2 kq-a qədər bakteriya yaşayır. Bunların müəyyən bir qismi parazitlərdir, digər bir qismi isə həyati vacib sayılan çevrilmə proseslərini ,maddələr mübadiləsinin normal gedişini tənzimləyir.

İnsanın nazik və yoğun bağırsağında yaşayan prebiotik bakteriyalar vardır. Onların iş fəaliyyəti lifli qidaların hesabına normallaşır. Nəticədə bağırsaq peristaltikası normal fəaliyyət göstərir. Lifli qidalar demişkən lobya, armud, alma, banan, brokoli, qabaq, ispanaq, mərcimək, taxıl məhsulları, əncir, bulqur, portağal, qoz, fıstıq, yulaf, göy noxud, avokado, nar, kök nəzərdə tutulur. Bu kimi qidaları mütəmadi istifadə etdikdə prebiotik bakteriyalar normal funksiya yerinə yetirir. Prebiotik baktetiyaların normal fəaliyyət göstərməməsi artıq çəkinin yaranmasına səbəb olur. Daimi lifli qidalar istifadə etmək lazımdır ki, prebiotik baktetiyalar normal fəaliyyət göstərsin.

Prebiotik bakteriyalar normal çalışarsa qan təzyiqinin normal olması, özünü xoşbəxt hiss etmək (çünki serotonin hormonu normal sintez olunur), xolestrolun normal səviyyədə olması, qan şəkərinin normal tənzimlənməsi baş verir.

Probiotik bakteriyalar isə xaricdən insan orqanizminə daxil olur. Yəni normal şəkildə insan orqanizmində yaşamır. Bu

səbəbdən biz bunları mütamadi qəbul etməliyik.Məsələn,hər gün bir fincan qatıq idtifadə edəriksə lazım olan probiotikləri qəbul etmiş olarıq.Probiotik bakteriyalar əslində prebiotik bakteriyaların işinə yardımçı olur.Onların simbiotik (şərikli) iş prosesi sayəsində maddələr mübadiləsi normallaşır.Bu bakteriyalar qidaların tərkibində olan lazımlı vitaminlərin sintezində əsas rol oynayır..Məsələn,normal probiotik qəbul edəriksə bu zaman bizə vacib lazım olan K vitamini orqanizmində normal səviyyədə bu bakteriyalar tərəfindən sintez olunur.Bəs K vitaminin əsas funksiyası nədir? sualına gəldikdə isə ,bu orqanizmdə Ca və P mübadiləsini tənzimləyir.Yəni qanda toplanmış artıq Ca və P elementlərini sümüklərə çatdırır.Nəticədə qan qatılığı normal səviyyədə olur. K vitaminin orqanizmdə normal səviyyədə olmasını istəyiriksə o zaman bu vitaminlə zəngin bitkiləri qəbul etməliyik.K vitaminiylə zəngin ən çox kələm sortlarıdır.Kələm sortlarının birinci sıralamasında brokoli durur.Bu bitki qruplarını mütamadi istifadə etdikdə qan qatılığı normal səviyyədə olur.Ən böyük problemlərdən olan sümük əriməsi halı yaşanmır.

Qeyd etdikki, probiotiklər xaricdən qəbul olunur.O zaman belə sual yaranır.Biz ilk dəfə nə zaman probiotiklərlə qarşılaşırıq?!Uşaq təbii doğuşla dünyaya gələn zaman öz anasından təbii şəkildə probiotikləri qəbul edir.Bu probiotiklər normal immun sisteminin yaranması üçün əsas

şərtidir.Belə bir deyim var:-bağırsaqlar bizim ikinci beynimizdir!Bəli bağırsaqlar normal çalışarsa,əmələ gələn qan təmiz olaraq bədəndə dolaşar. Gün ərzində başımıza gedən 11 qan təmiz çətdirilər.Təmiz qanla qidalanan beyin isə sağlam düşüncəli olar.

Amma çox təəssüflər olsunki,indi dünyaya gələn uşaqların bir qismi normal doğum deyil, keysəriyyə yolu ilə dünyaya gəlir. Nəticə etibari ilə uşaq təbii şəkildə anasından probiotik qəbul edə bilmir.Ona görə bu yolla dünyaya gələn uşaqlarda immun sistemi normal formalaşmır.Bir çox problemlər elə buradan qaynaqlanmağa başlayır.Vacib olmadıqca keysəriyyə əməliyyatlarına son qoyulmalıdır.Bu barədə ciddi ölçülər götürülməlidir.

Vücudumuzda qoruyuculuq sistemindən tutmuş digər mürəkkəb proseslərin gedişi bu gözə görünməyən mikroorqanizimlərdən asılıdır.Onlar əsasən vitamin sintezi,qan şəkərinin tənzimlənməsi,beyin sağlığı,yağların parçalanması və orqanlarımızın sağlığı bakteriyaların normal fəaliyyət göstərməsindən asılıdır.

Hal-hazırki dövəndə insanların bir çoxunda ishal, həzimsizlik, qəbizlik, əsəbilik kimi problemlərlə çox qarşılır. Bu problemlər yaranan zaman orqanizm üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən orqanlarımız qaraciyər, böyrək və qaraciyər ödü şiddətli dərəcədə təhlükəli vəziyyət ilə üzləşir və iş funksiyaları pozulur. Nəticədə şəkərli diabet, ürək-damar xəstəlikləri, xərçəng xəstəliyinə qədər gətirib çıxarır.

Əgər sağlam orqanizmə və sağlam bir beynə sahib olmaq istəyiriksə ,o zaman normal prebiotik bə probiotiklərə malik olmalıyıq.Hər zaman prebiotik bakteriyaları normal çalışdıran liflər qəbul etməliyik.

BİOLOGİYA DƏRSLƏRİNDƏ ŞAĞIRDLƏRİN MƏNƏVİ TƏRBIYƏSİNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ TƏCRÜBƏSİNDƏN

Pedaqoji təcrübə və müşahidələrimizdən aydın olur ki, təbiət fənlərinin - biologiya, coğrafiya, tətbiqi riyaziyyat elmlərinin - həndəsə, riyaziyyat, fizika, kimya fənlərinin tədrisi zamanı şagirdlərin mənəvi- əxlaq tərbiyəsinə bəzən birtərəfli yanaşma hallarına rast gəlmək olur, təlim- tədris məsələsinə daha çox diqqət yetirilir, tərbiyə məsələsi bir

qədər arxa planda olur. Əlbəttə, fənnin məqsədi, qayəsi elmi bilikləri, fənnin mövzularını şagirdlərə yaxşı mənimsətməkdir. Bununla bərabər hər bir mövzunun tərbiyəvi əhəmiyyəti, onun mənəvi - əxlaqi yönləri, tərəfləri tədris prosesində unudulmamalıdır. Necə deyərlər tərbiyə etməyən təlim, mənəvi keyfiyyətlər aşılamaayan dərslər uğursuz dərslər hesab edilir.

Bunu həyata keçirmək əlbəttə, hər hansı bir fənnin tədris imkanlarının az və ya çox olmasından deyil, müəllimin bilik səviyyəsindən, səriştəliliyindən, pedaqoji ustalığa malik olub-olmamasından çox asılıdır.

Şagirdlərin dünyagörüşünün formalaşdırılması, onların ətraf gerçəklərə ideya - estetik münasibəti, praktik idraki qüvvələrinin səviyyəsi məhz riyaziyyat, fizika, biologiya fənlərinin öyrənilməsi prosesində daha geniş məzmun keyfiyyəti qazanır. Canlı orqanizmin yaranması və funksiyası, planet sistemlərinin quruluşu, riyazi proseslərin daxili gözəlliyi, simmetriyanın xassəsi, riyaziyyatın müxtəlif sahələrinin birliyi və ümumiliyi, Mendeleyev cədvəli, Nyuton qanunlarının sadəliyi və əhatəliliyi şagirdlərin görüş dairəsini, həyata baxışlarını genişləndirməklə daxili - ruhi keyfiyyətlərini möhkəmləndirir və zənginləşdirir.

Canlı aləmin fəaliyyət prinsiplərinin öyrənilməsi istər - istəməz bizim biliklərimizin inandırıcılığı, etibarlılığı haqqında suallar doğurur, ətraf aləm haqqında təsəvvürlərimizin həqiqi, doğru olub-olmadığına dair

məsələ qaldırır.

İnsan öz təcrübəsi və toplanmış təcrübələrin nəticələri əsasında dünyanı dərk edir. Şagird biologiya dərsləri vasitəsilə təbiət qanunlarının meydana gəlməsi və inkişafını öyrənərək həyati təcrübənin konkret məsələlərinin həlli üçün istifadə edir. Bununla da, şagird xarici aləmi dərk etmə prosesində mənəvi təkmilləşmə, kamilliyə doğru istiqamətlənir.

Şagirdlər biologiya dərslərinin köməyi ilə ətraf aləmin dərk olunması zamanı insan təbiətə daha çox güclü təsir imkanları əldə edir ki, bu təsir imkanlarından faydalı, səmərəli şəkildə istifadə etmək, öz davranışlarını təhlil edib qiymətləndirmək, özündə ətraf aləmə düzgün münasibət və məsuliyyət hissi formalaşdırmaq insanın mənəvi və əxlaqi simasının göstəricisi olur.

Biologiya dərslərinin öyrənilməsi zamanı müxtəlif həyati situasiyalarda şagird yüksək mənəvi - estetik keyfiyyətlərə yiyələnmək imkanına malik olur. Bütün digər tədris fənləri kimi xüsusilə biologiya dərsləri təlim və tərbiyə məqsədlərini daha çox yerinə yetirmək imkanları vardır ki, bu istiqamətdə aparılan işlər içərisində əlbəttə, mənəvi- əxlaqi tərbiyə işləri xüsusi yer tutmaqdadır.

Müasir dövrdə həyata keçirilən kurikulum islahatları tədris prosesinin təşkilinə, müəllim-şagird münasibətlərinə yeni məzmun gətirmişdir. Müəllim-şagird münasibətləri əxlaq prinsiplərinə, əməkdaşlığa, qarşılıqlı hörmətə, bir-birinin ləyaqətinə, hüquq və azadlıqlarına hörmət etməyə

əsaslanan dərin mənəvi mədəniyyət münasibətlərinin yaradılmasını tələb edir

Belə olduqda şagird dinləyici deyil, fəal icraçı, bilikləri sərbəst və şüurlu şəkildə qəbul edən subyektə çevrilir.

Beləliklə, yetişən gənc nəslin mənəvi tərbiyəsinin aktuallaşdırılması, onun nəcib sifətlərə yiyələnmək ruhunda tərbiyə edilməsi günün vacib tələbinə çevrildi. Mənəvi insan, mənəvi zənginlik, mənəviyyətli olmaq səyləri bütün dövrlərdə insanlar tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

Bu gün ölkənin bütün vətəndaşları müstəqillik yolu ilə inamla irəliləyən, dərin sosial - iqtisadi dəyişikliklər dövrü yaşayan, dünyada gedən progressiv proseslərə fəal şəkildə qoşulan Azərbaycanın gələcəyi və onun gəncləri haqqında düşünmək məcburiyyətindədir. Ümummilli lider Heydər Əliyev dahi strateq kimi daim qeyd edirdi ki, dövlətçilik və milli ideologiyamızın gələcək təminatı gənclərin əlindədir, onların bugünkü və gələcək mənəviyyəti ilə əsaslı dərəcədə bağlıdır.

Ümummilli Lider gənc nəslin milli-mənəvi ruhda tərbiyəsinə, vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsinə böyük həssaslıqla yanaşmışdır. Xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyev zəngin mənəvi irsimizin yaşadılmasına və inkişafına geniş yol açmış, milli birliyimizin, bütövlüyümüzün möhkəmlənməsində, vətənin qüdrətlənməsində əvəzsiz rol oynamışdır.

Onun respublikamıza rəhbərlik etdiyi illərdə bütün sahələrdə mənəvi dəyərlərimiz yenidən çiçəklənmə dövrünü yaşamış, yetişən gənc nəslin milli-mənəvi dəyərlərə yiyələnməsi, vətənpərvərlik tərbiyəsi üçün qiymətli fikir və ideyalar söyləmiş, silsilə tədqiqatlar keçirilmişdir.

Dahi şəxsiyyət, Ulu öndər Heydər Əliyev 2 fevral 1996-cı il tarixində Gənclərin Birinci Ümumrespublika Forumunda nitqində demişdir:

“Gənclərimizin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri milli-mənəvi tərbiyə məsələsidir...mənəvi tərbiyəni daim aparmaq lazımdır və gənclərimizi yüksək mənəviyyat ruhunda tərbiyələndirmək lazımdır. Ümumbəşəri dəyərlər, Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərləri hər bit gənc tərəfindən mənimsənilməlidir. Mənəviyyat olmayan yerdə heç bir şey ola bilməz. Nə qədər var dövlət olsa da, nə qədər pul olsa da, nə qədər zənginlik olsa da mənəviyyat olmayan yerdə heç bir şey ola bilməz...”

Ulu öndər daha sonrakı nitqlərində milli- mənəvi tərbiyəni vətənpərvərlik tərbiyəsindən ayrı olmadığını, biri digərini tamamilədiyini bildirmişdir **“...Gənclərimiz milli-mənəvi ruhda tərbiyə olunmalıdır, bizim milli- mənəvi dəyərlərimizin əsasında tərbiyələnməlidir. Gənclərimiz bizim tariximizi, ədəbiyyatımızı yaxşı bilməlidir, keçmişi yaxşı bilməlidir, dilimizi yaxşı bilməlidir, milli**

dəyərlərimizi yaxşı bilməlidir. Milli dəyərlərimizi, milli ənənələrimizi yaxşı bilməyən, tariximizi yaxşı bilməyən gənc vətənpərvər ola bilməz”.

Mənəviyyatın tərkib hissəsi vətənpərvərlikdir. Gənclərimizin vətənpərvərliyi sayəsində 44 gün ərzinə işğal edilmiş torpaqlarımız erməni qəsbkarlarından geri alındı, düşmən tapdağında olan bir çox şəhər, kənd və qəsəbələrımız azad edildi, ərazi bütövlüyümüz bərpa edildi. Gənclərimizin erməni təcavüzünə qarşı apardığı inamlı mübarizə, qəsb edilmiş torpaqlarımızın azad edilməsi, işğal edilmiş ərazimizin bərpa edilməsi, möhtərəm Prezidentimiz, Ali Baş Komandanımız cənab İlham Əliyevin istər siyasət meydanında müdrik siyasəti və istərsə də hərbi meydanında uğurlu strategiya və taktikası sayəsində müzəffər ordumuz 44 gün ərzində qələbəsi həmçinin gənclərimizin, əsgərlərimizin milli-mənəvi tərbiyəsinin, əxlaqi keyfiyyətlərinin qələbəsi idi, bu onların yüksək vətənpərvərliyi, həmrəyliyi, aldıkları tərbiyə və təhsilin nəticəsi, məktəbimizin, təhsilimizin, elmimizin qələbəsi idi.

1996-cı ildə keçirilən Azərbaycan Respublikası Gənclərinin Birinci Forumu sonralar mütəmadi xarakter alaraq yeniyetmə və gənclər siyasətinin müəyyənləşdirilməsində əhəmiyyətli platforma rolunu oynadı. Hər il fevralın 2-nin Azərbaycan Gəncləri Günü elan edilməsi, bu sahədə dövlət proqramlarının qəbulu məhz Ümummilli Liderin yeniyetmə və gənclərə sonsuz

qayğısının göstəricisi olmuşdur.

Xalqın mövcudluğunun əsas göstəricisi olan milli-mənəvi dəyərlər onun ən qiymətli sərvətidir. Hər bir xalq milli mənəvi dəyərlər sisteminə malikdir. Bu milli-mənəvi dəyərlər bizim tariximiz, dilimiz, dinimiz, adət-ənənələrimiz, mentalitetimiz, mədəniyyətimiz, ədəbiyyat və incəsənətimizdir.

Milli- Mənəvi dəyərlər əsasında milli –mənəvi tərbiyə, insan şəxsiyyəti formalaşır. İnsanı cəmiyyətdə formalaşdıran, inkişafına kömək edən mənəvi şüur, mənəvi mədəniyyət, mənəvi davranış qaydalarıdır. Heydər Əliyev milli-mənəvi dəyərlərimizin öyrənilməsini, qorunub saxlanmasını və inkişaf etdirilməsini əsas vəzifələrdən biri kimi irəli sürürdü. Bunlarsız millət yoxdur. Bunları qoruyub saxlamış xalq isə həmişə müstəqillik yolu ilə getmək, müstəqilliyini qorumaq əzmindədir.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin siyasi kursunu uğurla davam etdirən, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin sərəncam və çıxışlarında “maddi kapitalın insan kapitalına çevrilməsi” ideyası irəli sürülür. Bu ilk növbədə insana verilən dəyər, qiymət olmaqla, yüksək mənəvi dəyərlərə malik, vətənpərvər şəxsiyyət yetişdirməyə istiqmətlənmişdir. Bu fikir yetişən gənc nəslin milli-mənəvi ruhda tərbiyəsinə yönəlmişdir. Bu yetişən gənc nəslə mənəvi cəhətdən zəngin, əxlaqca saf, fiziki cəhətdən sağlam insanlar yetişdirilməsi deməkdir.

Ölkə Prezidentinin sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda da milli-mənəvi dəyərlərə yiyələnməklə gənc nəslin milli- mənəvi ruhda tərbiyəsi əsas vəzifələrdən biri kimi qeyd olunur: **“Təhsil prosesində əldə olunan bilik və bacarıqlar, həmçinin etik-əxlaqi norma və dəyərlər hər bir təhsilalanın cəmiyyətin layiqli üzvü olması üçün lazımi şərait yaradır, onun biliyi və etik davranışı sayəsində örnək ola biləcək həmkara, nümunəvi ailə üzvünə və vətəndaşa çevirir”** .

Bu gün müasir yeniyetmə geniş elmi-mədəni dünyagörüşünə sahib olmalı, bəşəri və milli mənəvi dəyərləri mənimsəməli, hər yerdə yüksək mədəni davranış qayadalarına əməl etməli, daim mənəvi- əxlaqi keyfiyyətləri nümayiş etdirməlidir. O Vətənini, xalqını, insanlarını dərin məhəbbətlə sevməli, xalqın mənəvi dəyərlərinə dilinə, dininə, bayrağına, himninə, gerbinə, adət və ənənələrinə hörmətlə yanaşmalıdır.

Yeniyetmə və gənclərin milli- mənəvi ruhda tərbiyəsi mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasının nəticəsi olaraq mütəmadi olaraq fasiləsiz təkmilləşmə, inkişaf prosesində olmalıdır. Çünki milli- mənəvi tərbiyənin göstəricisi, meyarı əməldir, fəaliyyətdir, praktik işdir, vətənpərvərlik nümunələridir.

Ümumtəhsil məktəblərində tədris edilən bütün fənlər, sinifdən xaric işlər və məktəbdənkənar tərbiyəvi tədbirlər ilk növbədə yeniyetmə şagirdlərin milli-mənəvi ruhda

tərbiyəsinə, vətənpərvirlik ruhunda tərbiyəyə istiqamətlənməlidir. Mənəvi tərbiyə olmadan qazanılan biliyin də əhəmiyyəti olmaz, qazanılan bilik vətən naiminə olmalı, cətənə xidmət etməlidir.

Biologiya dərslərində şagirdlərdə yüksək mənəvi keyfiyyətlər formalaşdırmaq üçün onlarda ilk növbədə canlı təbiətə dərin hörmət və qayğı hissi, flora və fauna nümayəndələrinin hər birinə humanist, diqqətli, mühafizəkar münasibət inkişaf formalaşdırmaq lazımdır. Bioloji təhsildə yetişən nəslin mənəviyyətinin formalaşdırılması üçün zəruri olan bir mühüm cəhət də onların həyatı böyük, əvəzedilməz dəyər kimi başa düşmələri, qiymətləndirmələridir.

Bununla əlaqədar olaraq bütünlükdə təhsilin biolojiləşdirilməsi və humanistləşdirilməsinin də böyük əhəmiyyəti vardır.

Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsil Konsepsiyası (Milli Kurikulum) demokratizm, humanizm kimi prinsiplərdən çıxış etməklə, şagirdlərin maraq və ehtiyaclarına cavab verir. Özündə dünyanın mütərəqqi ölkələrinin təhsil təcrübələrini ümumiləşdirən bu sənəd bilavasitə şagirdlərin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına istiqamətlənməklə özünün humanist, demokratik və inteqrativ xarakterinə görə fərqlənir. Tələbyönümlülük, nəticəyönümlülük, şagirdyönümlülük ümumi təhsilin müasir məzmununun didaktik əsasını təşkil edir. Əslində, şagirdyönümlülük təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərindən olan təhsilin humanistləşdirilməsinin bariz nümunəsi kimi meydana çıxır.

Biologiya müəllimi dərstdə təlimin prinsiplərinin hər birindən (təlimin müasir həyatla, inkişafı əəqələndirilməsi prinsipi, təlimin elmiliyi prinsipi, təlimin təhsilləndirici, tərbiyələndirici və inkişafədirici prinsipi, təlimdə psixoloji xüsusiyyətlərin nəzərə alınması prinsipi, təlimdə şüurluluq və fəallılıq prinsipi, təlimdə sistemətiklik və ardıcılıq prinsipi, təlimdə əyanilik prinsipi, təlimin humanistləşdirilməsi prinsipi) dərş prosesində səmərəli istifadə etməyi bacarmalıdır.

Bütün prinsiplər bir-biri ilə dialektik vəhdətdə həyata keçirilməlidir. Didaktikanın müasir prinsiplərindən olan humanistləşmə prinsipi təlim-tərbiyə məsələlərinin səmərəliliyini, təmin edən əsas şərtlərdəndir.

Biologiya dərslərində mənəvi tərbiyənin formalaşdırılmasında bu prinsip xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Humanistlik – milli və ümumbəşəri dəyərlərin, şəxsiyyətin azad inkişafının, insan hüquqları və azadlıqlarının, sağlamlığın və təhlükəsizliyin, ətraf mühitə və insanlara qayğı və hörmətin, tolerantlıq və dözümlülüəyün prioritet kimi qəbul olunmasıdır.

Humanistləşdirmə prinsipi müəllim və şagird fəaliyyətləri arasında qarşılıqlı əlaqəyə, dərin ehtirama, rəğbətə, qayğıya əsaslanır. Şagird şəxsiyyətinə hörmət, onunla əməkdaşlığa hazır olmaq, xoş münasibət və ünsiyyət yaratmaq humanistləşdirmə prinsipinin əsasını təşkil edir.

Biologiya dərsləri və onun əsasında tərbiyə müasir ümumi təhsilin özəyini təşkil edir. Biologiya dərslərinin əsasının mənimsənilməsi humanist dünyagörüşünün formalaşmasını təmin edir və şəxsiyyəti bir sıra mənəvi - humanist qaydalarla zənginləşdirir ki, bura aşağıdakıları daxil etmək olar:

- hər bir canlı üçün məsuliyyət daşımaq, bütün canlıların dəyərli olduğuna yönəlmiş dünyanın yeni aksioloji mənzərədə qurulması;
- bioloji müxtəlifliyin əxlaqi dəyərinin dərk edilməsi;
- Təbiətdə həyatın, xeyirxahlığın, xoşbəxtliyin, gözəlliyin, mənəvi zənginliyin, mədəniyyətin dərk edilməsi ;
- Hər bir şəxsiyyətə hörmət etməklə, konsensusa yönəlməklə;
- Təbiətə ümuminsani, mənəvi mülk kimi yanaşmaqla;
- əməyə münasibətdə təbiətə israfçı deyil, qənaətlə və səmərəli istifadə mövqeyindən yanaşmaqla;
- təcrübi ekoloji fəaliyyətə qoşulmaqla.

Bu situasiyada biologiya insanın həyata, təbiətə insani münasibətinin müəyyən edici komponenti kimi, “humanizm” anlayışının məzmununda yeni tərkib kimi təyin olunur. Biologiyanın bir elm kimi humanist dəyəri şəxsiyyətin ümumi mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi kimi şagirdlərin bioloji və ekoloji mədəniyyətinin inkişafı bioloji təhsil prosesində reallaşır.

Hal-hazırda humanizləşmə ideyası ümumi təhsilin məzmun və məqsədinin xarakteristikasında aparıcı rol

oynayır. Bu ideya biologiyanın tədrisi prosesində şagirdlərin öz fərdiliyini, meyllərini, şəxsi qabiliyyətlərini sərbəst inkişaf etdirmək, cəmiyyətdə fəal iştirak etmək hüquqlarını dərk edən hərtərəfli savadlı və inkişaf etmiş insan kimi meyllərini ifadə edir.

Buna görə də humanist təhsil şagirdlərdə fərdi inkişaf yollarını seçmə hüquqlarına təminat yaradır. Humanizm ümumtəhsil prosesinin təbiətinə xasdır, çünki təhsildə cəmiyyət öz gələcəyi üçün qayğı göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ekoloji və digər müasir global problemlər indiki zamanda humanizm anlayışını bu gün yeni, dərin və çoxplanlı edir. Bu gün şagirdlər humanizm anlayışını dərk etmək üçün insanın mahiyyətini, onun yaranması və inkişafını, təbiətin inkişafında yeri və rolunu, təbiət və cəmiyyətin bioloji növlərinin birgə təkamülünü, insan həyatının və ümumiyyətlə həyatın mənasını anlamalıdırlar.

Yer kürəsi digər xassələri ilə yanaşı insanların, heyvanların və bitkilərin planetidir, bütövlükdə bütün canlıların planetidir. Biz, bütün nə işlər görürüksə Yer kürəsi bizim dayaq nöqtəmizdir. Planetin həyat sistemi ilə bilavasitə və dolayısı ilə təsir və əlaqədə oluruq. Biologiyanın öyrənilməsi şagirdləri biosferi qorumalarına təşviq edir. Biosferin mövcudluğu insanlığın yaşam şərtidir.

Məsələnin mahiyyətində şagirdlərin mənəvi tərbiyəsi, cəmiyyətdə insanın davranışının

müəyyənləşdirilməsi, onun daxili keyfiyyətləri, canlı təbiətə münasibəti və təbiətin bir üzvü olmaq etibarı ilə özünə münasibətləri durur.

Bu isə mənəvi olanın yeni tipini müəyyənləşdirir: “Yalnız bizim üçün yaradılmayıbsa, onu dağıtmaq, məhv etmək olmaz”. Yer kürəsi bizi yalnız yedizdirib doyurmaq üçün deyil. O, bizim məskunlaşdığımız, nəfəs aldığımız, istirahət etdiyimiz, tərbiyə olunduğumuz, düşündüyümüz aləm, məkandır.

Təsəvvür edin ki, yazın gəlişi ilə təbiətin oyanışı, çayların şırıltısı, bulaqların zümzüməsi, quşların cəhcəhi, yerdən kök atan çəmənliklərin xəfif xışıltısı, gül - çiçəklərin al - əlvan boyası alimi də, şairi də, adi insanları da necə rıqqətə, həyəcana gətirir, insan xoş düşüncələrə dalır, onun ruhu dincəlir, gözəllikdən zövq alır.

Təbiət güclü təsir vasitələrinə malik tərbiyə metodudur. Bu vasitədən bilik kimi şagirdlərin tərbiyəsi işində geniş şəkildə istifadə etmək lazımdır. O, məktəblilərin qəlbində incəliyi duymaq, əşyaların, hadisələrin çalarlarını, canlıların inkişaf xüsusiyyətlərini dərk etmək qabiliyyəti tərbiyə edir.

Müdrək pedaqoqlar demiş ki, təbiət həm də xeyirxahlığın mənbəyidir, onun gözəlliyi yalnız gənc ürək ali insani gözəlliklə - xeyirxahlıqla, doğruluqla, insanlıqla, hüsn - rəğbətlə, şərə qarşı barışmaz olmaqla, nəcibləndirildiyi zaman insanın mənəvi aləminə təsir edir.

Uzun illərin təcrübəsi göstərir ki, qəlblərində

xeyirxahlıq hissləri kütləşən, yaxşı oxumaq arzusu olmayan uşaqlar və yeniyetmələr canlıların rəhmsiz soyğunçusu, təbiət gözəlliyinin israfçısı olurlar.

Təbiətin mənəvi tərbiyə ilə bağlı imkanlarından səmərəli istifadə etmək vacibdir. Bu cür imkanlardan real və əlverişli şəkildə istifadə olunmasında təhsilin inteqrasiyası şəraitində fənlərarası əlaqədən - musiqi, ədəbiyyat, təsviri incəsənət, əmək təlimi, etika, estetika kimi fənlərin imkanlarından istifadə olunmalıdır. Təbiətlə tərbiyə etməyin birinci şərti - təbiətin özündən keçir. Şagirdə ətraf aləmi görməyi, bitki və heyvanların əhəmiyyətini öyrətmək lazımdır. Onlar təbiət hadisələrinə fikrən nüfuz etməli, aləmin qavranılmasını, onun estetik aydınlığını və gözəlliyini duymalıdırlar.

Bilik, bacarıq və vərdişlər formalaşdıran biologiya dərsləri yüksək tərbiyə məqsədlərini həyata keçirmək üçün geniş imkanlara malikdir. VI sinif “Biologiya” kursunun tədrisi zamanı tərbiyə vəzifələri kimi hər şeydən əvvəl şagirdlərin dünyagörüşü, mənəvi və estetik hissləri, təbiətə məhəbbət və onun mühafizəsi, xüsusilə diyarşünaslıq materialları əsasında Vətənə, doğma yurda, onun təbiətinə sevgi, əsl vurğunluq duyğuları tərbiyə etmək mümkündür.

Bu məqsəd aşağıdakı vəzifələrlə konkretləşir:

- şagirdlərin idrak maraqlarının inkişafına imkan yaratmaq;

- yaxşı, əlverişli və xoş tərbiyəvi fon yaratmaq, şagirdlərin təbiətə münasibətdə davranış normaları

mənimsəməsinə düşünülmüş köməklik göstərmək, insanlığın mənəvi mədəniyyəti ilə tanış etmək, davranışlarını bu normalarla daima möhkəmləndirmək;

- ünsiyyət mədəniyyətinin əsaslarının formalaşmasına kömək etmək;

- konkret situasiyalarda yaradıcılıq fəaliyyətlərini, bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirmək;

- sinif kollektivinin birgə fəaliyyət göstərmələrinə nail olmaq.

Müasir təhsil islahatına əsasən biologiya dərslisinin məzmun və quruluşu şagirdlərdə təkcə nəzərdə tutulan bilik və bacarıqların formalaşdırılmasına deyil, ümumilikdə biologiya fənninə maraq oyatmağa, yəni motivasiya yaratmağa və həyati bacarıqların əldə edilməsinə imkan yaradır.

Şagirdlərin idrak maraqlarını formalaşdırmaq, onların fənnə marağını artırmaq, məntiqi təfəkkürlərini və mənəvi keyfiyyətlərini formalaşdırmaq bilavasitə biologiya müəlliminin pedaqoji səriştəsindən asılıdır.

Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasına Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli sərəncamına əsasən təhsilalanın savadlı və səriştəli şəxs kimi formalaşmasına müəllimin təsiri müəllimin akademik bacarıqlarından, tədris təcrübəsindən və peşəkarlıq səviyyəsindən xeyli asılıdır.

Məktəblilərdə idrak maraqlarının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi problemi çox mühüm, necə deyirlər qlobal pedaqoji - psixoloji problemdir. Təsadüfi deyildir ki,

problemlə bağlı klassik pedaqoqlar indi də öz əhəmiyyətini itirməyən fikirlər söyləmiş, Azərbaycan və xarici ölkə pedaqoq, psixoloq və metodistləri çoxlu tədqiqat əsərləri işləyib hazırlamışlar.

Məlumdur ki, ümumtəhsil məktəblərində biliklər təhsil proqramları çərçivəsində vertikal olaraq sinifdən-sinfə genişlənir, dərinləşir. Burada vacib informasiya mənbəyi dərslkdir. Lakin dərslük təlim prosesini həmişə tam şəkildə təmin edə bilməz. Digər tərəfdən, dərslük ölkənin regionlarının təbiətini və təsərrüfat fəaliyyətinin bütün cəhətlərini əks etdirə bilməz.

Dərslük şagirdlərin müxtəlif maraq və meyllərini də tam əks etdirə bilməz. Bu halda, necə deyərlər, horizontal xəttə, istiqamətə - özünütəhsil xüsusiyyətli, əlavə oxu kimi elmi-kütləvi və ədəbi-elmi ədəbiyyatların mütaliəsi şagirdlərin idrak maraqlarının ödənilməsinə əhəmiyyətli təsir göstərə bilər.

Biologiya dərslərində və sinifdən xaric işlər zamanı elmi - kütləvi və elmi - bədii ədəbiyyatdan istifadə şagirdlərdə təbiətə münasibətdə vətənpərvərlik - vətəndaşlıq motivləri formalaşdırır. Təbiətin kompleks emosional təsirləri, onun gözəllikləri insanda Vətənə məhəbbət hissələrini qüvvətləndirir. Onda şəxsi davranış mədəniyyətinin yaranmasına köməklik göstərir. Bu həm də ekoloji təhsil xarakterli keyfiyyətlər kimi də xarakterizə olunur.

Diyarşünaslıq məzmun istiqamətində hazırlanmış elmi - kütləvi, elmi - bədii ədəbiyyatlar doğma diyar haqqında uşaqları məlumatlandırmaqla onlarda iftixar hissi oyadır ki, bu zaman şagird təbiət qarşısında mənəvi borcunu daha dərindən anlayır, ətraf aləmə və bütün canlılara məsuliyyətli münasibət göstərməsinə təsir göstərir.

Biologiya dərslərində təbiət, canlı aləm haqqında əlavə ədəbiyyatlar seçilərkən aşağıdakı amilləri nəzərə almaq lazımdır:

- biologiya dərslərinin proqramlarının məzmununa uyğun gəlsin, dərstdə verilən informasiyalarla əlaqəli olsun, ona əsaslansın;

- verilən elmi informasiyaları şagirdlər praktik fəaliyyəti zamanı istifadə edə bilsin;

- əlavə oxu ədəbiyyatında əks olunan elmi məlumatlar sadə, başa düşülən olsun və əsərin dili şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinə uyğun gəlsin.

Biologiyanın istər botanika, istərsə də zoologiya, insan, ümumi biologiya bölmələrinin öyrədilməsi prosesi bir sıra vəzifələrin həyata keçirilməsinə istiqamətlənmişdir. Bu vəzifələr əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

- bilik və bacarıqların mənimsənilməsi əsasında elmi dünyagörüşün formalaşdırılması;

- şagirdlərin ekoloji savada yiyələnməsi, bütün canlıların anamız Yer kürəsinin başlıca dəyəri, neməti kimi dərk edilməsi, təbiətə düzgün, harmonik münasibətin

formalaşdırılması;

- gigiyenik tərbiyə, sağlam həyat tərzinin formalaşdırılması;

- şagirdlərin özünüinkışafı üçün şəraitin yaradılması;

- səmərəli tərbiyəvi fon yaradılması, insanlığın mənəvi mədəniyyəti, mənəvi dəyərlərin şagirdlər tərəfindən dərk edilib mənimsənilməsi, bu dəyər və normalarla onların gündəlik davranışlarının möhkəmləndirilməsi;

- şagirdlərin idrak maraqlarının inkişafına kömək edilməsi;

- yüksək emosional təsir gücünə malik estetik zövq və hisslərin tərbiyə edilməsi;

- ünsiyyət mədəniyyətinin əsaslarının formalaşdırılmasına köməklik göstərilməsi və s.

Bütün bunlar isə şagirdlərin mənəvi tərbiyəsi ilə bu və ya digər şəkildə bağlıdır.

Biologiya fənn kurikulumunda şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün, fənlə bağlı həyati bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, inteqrativlik, sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf, məzmun və fəaliyyətin qarşılıqlı əlaqəsinin təşkili, fənnin tədrisində yeni texnologiyaların tətbiqinin təmin edilməsi məsələləri nəzərdə tutulur.

Biologiya Kurikulumunda canlıların hüceyrədən biosferədək təşkili səviyyələri, canlılar aləminin kimyəvi

və bioloji təkamülü, irsi dəyişikliklərin qanunauyğunluqları, ekoloji problemlər, onun dərkedilməsi və həlli yolları sadədən mürəkkəbə doğru istər mərhələlər, istərsə də siniflər üzrə şaquli və üfiqi inteqrasiya nəzərə alınmaqla təqdim edilir.

Şagirdlərin tədqiqatçılıq bacarıqları, inkişaf etdirilir. Onun məlumatları ümumiləşdirmək, eksperimentlər aparmaq, məruzə, referat, təqdimatlar hazırlamaq, bitkiləri becərmək, heyvanları bəsləmək və insan sağlamlığını qorumaq bacarıqları formalaşır.

Ümumtəhsil məktəblərinin IX sinifləri üçün dərslük müəlliflərinin göstərdiyi kimi, “Gənc nəsəl insan anatomiya və fiziologiyası elmi haqqında biliklərin və bu biliklərə əsaslanan şəxsi və ictimai gigiyena qaydalarından istifadə etmək bacarığının öyrədilməsi, fiziki və mənəvi cəhətdən sağlam, dünyagörüşü hərtərəfli inkişaf etmiş həqiqi insan şəxsiyyətlərinin formalaşmasına kömək edir.”

Şagird proqram tələblərinə əsasən tərtib edilən bu dərslikdə insanın anatomik-fizioloji quruluşunu öyrənməklə onu əhatə edən xarici aləmin qanunlarını düzgün dərk etmək imkanları əldə edir ki, bununla da özünün ümdə tələbatını - öz sağlamlığını qorumaq tələbatını təmin etmiş olur.

Biologiyanın bu bölməsi insanın müxtəlif orqanlarında (hüceyrə və toxumalar, sinir sistemi və beynin xassələri, qan, tənəffüs, həzm və s.) baş verən müxtəlif fizioloji

prosesləri idarə etməyə, xəstəliklərin qarşısını əvvəlcədən almaq yollarını müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Burada insanın anatomiya, fiziologiya, gigiyenası və psixologiyası haqqında bilik və məlumatlar şagirdin mənəvi aləminin zənginləşdirilməsi üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Şagirdlər proqram tələbləri əsasında insanın təbii - bioloji quruluşuna aid bilik və bacarıqlara yiyələnməklə sağlam həyat tərzini qurmaq üçün öz səy və təşəbbüslərini artırmaq qayğısına qalır.

Məsələn, qidalanmanın gigiyenası, tənəffüs, ürək - damar, dəri və infeksiya xəstəlikləri haqqında nəzəri bilik üzrə məlumatlılıq şagirdə imkan verir ki, öz həyat, yaşayış tərzini qura bilsin. Xüsusilə, biologiyadan laborator məşğələlər zamanı nəzəri biliyin praktik məzmununu açmaq mümkün olur ki, şagirdlər əyani şəkildə sağlam və ya xəstə həyat tərzini haqqında bilik və təsəvvürlərini genişləndirir. Məsələn, laborator məşğələlər zamanı aşağıda göstərilən praktik biliklərə yiyələnməklə məktəblilər özlərinin həm fiziki, həm də mənəvi sağlamlığına xidmət etmiş olurlar:

- məktəbin yerləşdiyi ərazinin havasının normal səviyyədə və ya çirkli olduğunun öyrənilməsi;
- çirkənlənmiş məktəbyanı ərazinin və yaşıllıq sahəsinin havasının tozdan təmizlənməsinin öyrənilməsi;
- orqanizmdə suyun əhəmiyyətinin öyrənilməsi;
- adi və mineral sulara xloridin göstərilməsi;
- C vitamininin sabit, davamlı faydalılığının göstərilməsi;

- təbii balın xüsusiyyətlərinin və onun qəbul edilməsi qaydalarının müəyyənəndirilməsi;
- tədris otaqlarında mebelin gigiyenik tələblərinin müəyyənəndirilməsi;
- iş yerinin gigiyenik tələblərə uyğun işıqlandırılmasının müəyyən edilməsi;
- öz regionu üçün ciddi xəstəlik kimi qeydə alınan xəstəliklərin profilaktikası üzrə işlərin öyrənilməsi;
- ürək-damar xəstəliklərinin səbəbləri və bu cür xəstələrə ilkin yardım göstərilməsinin öyrənilməsi;
- özünü tənzimlənmənin psixofizioloji sisteminin öyrənilməsi;
- əmək və istirahətin düzgün təşkili ilə bağlı biliklərin əldə edilməsi;
- qida rasionunun düzgün təşkilinə əməl edilməsi;
- tədris otaqlarının havasının sanitar analizinin keçirilməsi;
- təbii suyun istifadəyə yararlığının sanitar analizinin keçirilməsi və s.

Bütün bu prosesdə şagirdlərin mənəvi tərbiyəsi üçün geniş imkanlar açılır. Onlar mənəvi dəyərlərə, əxlaqi sifətlərə, estetik hisslərə yiyələnir ki, bu da ümumtəhsil fənni kimi biologiyanın fiziki və mənəvi inkişafda əhəmiyyətli yeri və rolu olduğunu nümayiş etdirir.

Məktəbdə keçirilən biologiya dərsləri şagirdlərin əqli inkişafında böyük əhəmiyyətə malikdir. Digər fənlərdən fərqli olaraq biologiya fənləri təbiətdəki hadisələrin səbəblərini başa düşmək, ümumi və xüsusi

funksiyaları, sadədən mürəkkəb proseslərə keçidi izləmək imkanıdır.

Canlıların həyatını və quruluş xüsusiyyətini müşahidə edib öyrənmək, onların mahiyyətindəki, mövcudluğundakı fərqləri müəyyənləşdirmək, hadisələrin ardıcılığını və səbəblərini müəyyən etmək, düzgün ümumiləşdirmələr apara bilmək, yüksək əqli keyfiyyətlərə malik olmaq şərtidir.

Biologiyanın öyrənilməsi prosesində şagirdlər müxtəlif idrak proseslərini müşahidə etmək, müqayisələr aparmaq, təhlil etmək kimi fikri əməliyyatları yerinə yetirirlər. Belə fikri əməliyyatlar isə insanın-şagirdin öz həyat fəaliyyətini, cəmiyyətdəki davranış və hərəkətlərini nizamlanması, təhlil etməsi, düzgün istiqamətləndirilməsi, müəyyən normaya, çərçivəyə salınması işinə qoşulmaqda təsirsiz qalmır.

Bioloji obyektlər mürəkkəbdir. Onları dərk etmək üçün ilk növbədə hissələrə ayırmaq, sonra bu tərkib hissələrinin funksiyaları üzərində düşünmək, onlar arasında qarşılıqlı əlaqə və asılılıqları dərk etmək lazımdır. Digər bir cəhət də zəruridir ki, şagirdlərin optimal əqli inkişafı üçün onların yalnız obyektlərin mövcud əlamətləri haqqında aldığı biliklərlə kifayətlənmək olmaz. Burada həm də vacibdir ki, bu biliklər praktikada bacarıqla tətbiq edilsin. Bütün bu fikri əməliyyatlar prosesi öz məqsədəyönəlikliyində şagirdlərin mənəviyyətinə bu və ya digər dərəcədə təsir edir.

Biologiya dərslərinin tədrisi prosesində şagirdlərin mənəvi tərbiyə işinin həyata keçirilməsi bu fənnin diyarşünaslıq istiqamətindən istifadə edilməsindən çox asılıdır. Müşahidə və təhlillərimiz göstərir ki, şagirdlər doğma diyarın təbiəti, canlılar aləmi haqqında kifayət qədər məlumatlı deyillər.

Diyarşünaslıq istiqaməti tələb edir ki, doğma yurdun öyrənilməsinə kompleks şəkildə yanaşılsın. Fikrimizcə, şagirdlər öz doğma diyarını geniş və sistemli şəkildə öyrənməyə borcludurlar. Şagirdlərin diyarın təbii amilləri və resursları, bitki örtüyü, canlılar aləmi, təbiət və insan münasibətləri haqqında biliklərinin hərtərəfliliyi və zənginliyi onlarda qürur hissi doğurur, mənlik şüurunun yüksəlməsinə kömək edir.

Tədqiqatların nəticələri belə bir qəti, möhkəmlənmiş qənaət yaradır ki, ekoloji tərbiyə mənəvi tərbiyənin tərkib hissəsidir. Ekoloji şüurun formalaşdırılmasına ekoloji bilik və ekoloji inam təsir göstərir. Ekoloji bilik, məlumat və təsəvvürlər isə başlıca olaraq biologiya dərslərində həyata keçirilir.

Biologiya dərslərində şagirdlərin mənəvi tərbiyəsini formalaşdırmaq məqsədilə onların hər zaman nəzərinə çatdırmaq lazımdır ki, qlobal ekoloji böhran planetimizin bir hissəsi olan Azərbaycana da öz təsirini göstərmişdir. Qlobal istiləşmə prosesi doğma diyarımızın flora və faunasına da təsir göstərir.

Ətraf aləmə məsuliyyətli münasibətin

formalaşdırılmasının meyarları mənəvi qayğı və məsuliyyət kimi gələcək nəsillərə xidmətdən ibarətdir. Ona görə də biologiya müəllimi şagirdlərdə ekoloji savadın və bu istiqamətdə şəxsiyyətin mənəvi tərbiyəsinin formalaşdırılmasında çox mühüm vəzifələri ləyaqətlə yerinə yetirməyə borcludur.

Ekoloji tərbiyənin məqsədi ətraf aləmə ekoloji biliklərin əsasında qurulmuş məsuliyyətli münasibətin formalaşdırılmasıdır. Bu isə təbiətin mühafizəsinə düzgün münasibət üzrə ekoloji və mənəvi prinsiplərlə müşayiət olunan öz doğma təbiətinin qorunması və öyrənilməsi üçün aktiv fəaliyyət, optimal ideya təbliğatıdır.

Şagirdlərin mənəvi-ekoloji fəaliyyətinin təşkili insan və təbiət arasında münasibətlərin öyrənilməsinə və bu sahədə görülməsi vacib olan işlərin inkişaf etdirilməsinə istiqamətlənmişdir. Ekoloji tərbiyənin məzmunu mənəvi dəyərlərin oriyentasiyasından irəli gələn normalar sistemidir. Bu dəyərlər sistemi təbiətə unikal, əhəmiyyətli düşüncə tərzindən qaynaqlanır. Ona görə də insana təbiətin bir hissəsi, üzvü kimi baxılır, təbiətin xarakteristikası isə insan üçün çoxcəhətli dəyər, sərvət kimi qeyd edilir.

Ekoloji tərbiyənin məzmununa yiyələnmiş şagird bu sahədə müxtəlif fəaliyyət növünə qoşulur. Təlim prosesinin hər bir təşkili forması şagirdlərin idrak fəaliyyətinin müxtəlif növünü stimullaşdırır: müxtəlif informasiya mənbələri üzrə müstəqil iş prosesində toplanmış faktiki material; yerli ekosistemin mühafizəsi və real sərvətlərin

qorunması üçün qiymətli ideyaların təbliği üçün yürüşlər, oyunlar, problemlərin mahiyyətini açmaq üçün yaradıcılıq xüsusiyyəti ilə fərqlənən konfranslar.

Məlumdur ki, biologiya yeganə fəndir ki, şagirdləri unikal kosmik hadisələrlə tanış edir, insanın mənəvi və fiziki sağlamlığını şərtləndirir.

Biologiyanın tədrisi canlı təbiətə məsuliyyətli münasibətin - bitki və heyvanların populyasiya və növləri, həmçinin biosferin müxtəlif növləri haqqında bitkin bilik və bu əsasda dünyagörüşünün formalaşması, insan öz sağlamlığı və cəmiyyət dəyərlərinə düzgün münasibətin yaranması üçün katalizator rolunu oynayır.

Biologiya dərslərinin tədrisi humanist məzmunu ilə, insanın sosial taleyinə təsir gücü ilə də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Biologiyanın tədris əhəmiyyəti bir də onunla müəyyənləşir ki, onun məzmununun normativ komponentləri və dəyərləri ekoloji xarakter daşımaqla mənəvi seçim situasiyaları ilə zəngindir. Bu mənada digər tədris fənlərinə nisbətən biologiya həmişə öncül mövqedə durmuş və durmaqdadır. Biologiya müəllimləri tədris zamanı yeri gəldikcə təbiətin mühafizəsi haqqında nəzəri məlumatlarla şagirdləri silahlandırmalı və əməli vərdişlər aşımalıdırlar. Müəllimlər təbiəti mühafizə haqqında geniş məlumat verərək dövlət qanunlarını da yeri gəldikcə şagirdlərə çatdırmalıdırlar.

Biologiya dərslərində və ekologiya elmində işlənən “insanın sağlamlığı”, “təbiət”(“ətraf aləm”), “təbiəti

mühafizə”, “antropogen amil” anlayışlarının yaxın məzmun və mahiyyəti də eyniyyət, yaxınlıq baxımından diqqəti cəlb edir. Bu anlayışlar hər iki elm sahəsində demək olar ki, fərqli olmayan bir məzmunu malikdir;

- “İnsanın sağlamlığı” anlayışı. Ətraf aləmə uyğunlaşma (adaptasiya); sağlamlıq bu adaptasiyanın nəticəsi kimi; sağlamlığın qorunması və möhkəmləndirilməsi şərti.

- “Təbiət” (“Ətraf aləm”) anlayışı. Canlı cismlər (heyvanlar aləmi, bitkilər və bakteriyalar), genofond, insanın yaşadığı aləm kimi biosfer.

- “Təbiəti mühafizə” anlayışı. Həyatın keyfiyyət və canlı aləmin kəmiyyət müxtəlifliyinin qorunub müdafiə edilməsi, biosferin normallığı, təcridi inkişafın idarəedilməsi, Yer üzündə həyatın mühafizəsi üçün beynəlxalq əməkdaşlığın tələb və zəruriyyət olması.

- “Antropogen amil” anlayışı. Biosferdə biokimyəvi və biogeokimyəvi proseslər, onun insan fəaliyyəti ilə əlaqəsi.

Ekoloji problemlər və davranış vərdişlərinə aid elmi, əxlaqi - mənəvi, hüquqi fikir və mülahizələr estetik fikirlərlə vəhdətdə, sıx əlaqədə inkişaf edir. Əgər mənəvi mahiyyətdə olan fikirlər şagirdlərə yaxşı və pisi fərqləndirmək və qiymətləndirmək imkanındırsa, estetik mahiyyətdə olan fikir və mühakimələr isə ətraf aləmə gözəllik və çirkinlik yanaşmasını ifadə edir. Ətraf aləmə çirkin münasibətlərə qarşı şagirdlərdə həssaslıq yaratmaq,

təbii mühitə ziyan vuranlarla mübarizə aparmaq səylərini gücləndirmək, onlarda gözəlliyə adət, meyil, arzu və həvəs oyatmaq nəinki ekologiyada, ümumilikdə biologiyada eyni şəkilə, eyni məzmunla malik problemlərdir.

Təbiətə, canlılara estetik mahiyyətli münasibət incəsənətin çox mühüm bir təsir vasitəsi yerində çıxış edir. Ədəbi, təsviri - əməli əsərlər, musiqi və digər incəsənət əsərləri şagirdlərin təbiətə münasibətinin estetik və mənəvi cəhətlərini inkişaf etdirmək üçün əhəmiyyətli təsir vasitələridir. Bu cəhət biologiya dərslərinin tədrisi prosesində xarakterik əlamət kimi üzə çıxır.

Sertifikatlar, mükafatlar, təltiflər

Sertifika

Keyale Ramazanova

12.03.2022 tarihinde yapılan

ISO 22000:2018

GIDA GÜVENLİĞİ YÖNETİM SİSTEMİ

DOKÜMANTASYON EĞİTİMİ'ni

başarıyla tamamlayarak bu sertifikayı

almaya hak kazanmıştır.

on 12.03.2022

Has Successfully attended on

DOCUMENTATION TRAINING FOR

ISO 22000:2018

FOOD SAFETY

MANAGEMENT SYSTEM

Hanife SELVİ

Eğitmen
Trainer

Mustafa CİHAN

Genel Müdür
General Manager

☎ +90 (312) 385 08 85

📍 Bahçekapı Mahallesi Sarıcajı Bulvarı Şaşmaz Business Plaza
2. Kat No: 18\ 25 Etimesgut \ ANKARA - TÜRKİYE

🌐 www.sigmcert.com.tr - www.egitimsepeti.com.tr

Belge No / Certificate No:

SQR-2022-143671

Sertifika

Keyale Ramazanova

12.03.2022 tarihinde yapılan
ISO 22000:2018
GIDA GÜVENLİĞİ YÖNETİM SİSTEMİ
TEMEL EĞİTİMİ'ni
başarıyla tamamlayarak bu sertifikayı
almaya hak kazanmıştır.

on 12.03.2022
Has Successfully attended on
BASIC TRAINING FOR
ISO 22000:2018
FOOD SAFETY
MANAGEMENT SYSTEM

Hanife SELVİ

Eğitmen
Trainer

Mustafa CİHAN

Genel Müdür
General Manager

☎ +90 (312) 385 08 85

📍 Bahçekapı Mahallesi Sanayi Bulvarı Şaşmaz Business Plaza
2. Kat No: 181, 25 Etilmesgut 1 ANKARA -TÜRKİYE
🌐 www.sigmacert.com.tr - www.egitimsepeti.com.tr

Belge No / Certificate No:
SQR-2022-143673

Sertifika

Xeyale Ramazanova

06.03.2022 tarihinde yapılan
ISO 14001:2015
ÇEVRE YÖNETİM SİSTEMİ
DOKÜMANTASYON EĞİTİMİ'ne
başarıyla tamamlayarak bu sertifikayı
almaya hak kazanmıştır.

Hanife SELVİ
Eğitmen

on 06.03.2022
Has Successfully attended on
DOCUMENTATION TRAINING FOR
ISO 14001:2015
ENVIRONMENTAL
MANAGEMENT SYSTEM

Mustafa CİHAN
Genel Müdür
Genel Müdür

☎ +90 (312) 385 08 85

📍 Bahçekapı Mahallesi Sanayi Bulvarı Şişmaz Business Plaza
2. Kat No: 18\ 25 Etimesgut \ ANKARA - TÜRKİYE

🌐 www.sigmacert.com.tr - www.egitimsepeti.com.tr

Belge No / Certificate No:
SQR-2022-143668

Təhsilin inkişafına ictimai dəstək olan
"Təhsil Forumu" Sosial Platformasında
göstərdiyi fəallığa və səmərəli fəaliyyətinə görə

Xəyalə Ramazanova

FƏAL MÜƏLLİM
FƏXRİ DİPLOMU
ilə təltif olunur.

Emil Tağızadə

"Təhsil Forumu" Sosial Platformasının rəhbəri

31.12.2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
TƏHSİL NAZİRLİYİ

TƏHSİL İŞÇİLƏRİNİN PEŞƏKAR İNKİŞAFI İNSTITUTU

İxtisasartırma təhsil haqqında

SERTİFİKAT

İC № 049381

RAMAZANOVA XƏYALƏ SƏRDAR

(soyadı, adı və ata adı)

İnnovasiyalar üzrə təlim

(İxtisasartırma modulunun adı)

Elektron resurslardan istifadə etməklə integrativ tapşırıqların hazırlanması metodikası - 72 saat

(İxtisasartırma proqramının adı və saat miqdarı)

Kreditin miqdarı (6 təlim saati 1 kredit olmaqla): 12

Yekun qiymətləndirmədə toplana biləcək maksimum bal: 60

Yekun qiymətləndirmədə müdavinin topladığı bal: 48

Əlavə təhsil xidmətləri göstərən müəssisənin adı _____

ITE – Təhsildə İnnovativ Texnologiyalar Əlavə Təhsil Mərkəzi

Əlavə təhsil müəssisəsinin
rəhbəri

Məmmədov T.O.

(soyadı, adı və ata adı)

M.Y.

Qeydiyyat nömrəsi: 19/26014

Təhsil işçilərinin Peşəkar İnkişafı
Institutunun direktoru

Yaqublu V.M.

(soyadı, adı və ata adı)

M.Y.

28.10.2019

(Verilmə tarixi)

Əsərin adı: "Orqanik brokolinin yetidirməsi"

Obyektiv forması: yazılı (kompüter yazısı)

Növü: elmi məqalə (botanika sahəsinə aid)

Açıqlanması: dərc edilməmişdir.

Qeydiyyat
nömrəsi: 04/C-11916-21

Qeydiyyat
tarixi: 09.07.2021

Müstəsna müəlliflik hüquqlarının sahib(lər)i

Xəyalə Sərdar qızı Ramazanova

Sifariş № Q-564-8

Şöbə müdiri N. Nadirə Nadirə Bədəlbəyli

Mübahisə yaranan hallarda, digər sübutlar olmadıqda, qeydiyyat haqqında Şəhadətnamə məhkəmə tərəfindən müəlliflik prezumpsiyası kimi tanınır ("Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, maddə 8, hissə 5)

"Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun tətbiq edilməsi barədə" 8 oktyabr 1996-cı il tarixli Sərəncamı ilə verilən səlahiyyətlər əsasında Azərbaycan Respublikası Əqli Mülkiyyət Agentliyi

Müstəsna müəlliflik hüquqlarının sahib(lər)inin soyadı, adı, atasının adı Xəyalə Sərdar qızı Ramazanovanın

"Orqanik brokolinin yetidirməsi"

əsərini qeydiyyatdan keçirmiş və bu Şəhadətnaməni vermişdir.

İdarə Heyətinin
sədri

K

Kamran İmanov

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

İXTİSASARTIRMA TƏHSİLİ HAQQINDA

SERTİFİKAT

İB № 143035

Verilir *Kamazanova Səyals Sədar*
(soyadı, adı, atasının adı)

*Cəlilabad rayonu Üzeyir 2 №-li
kənd tam orta məktəbi*
(fəaliyyət göstərdiyi qurumun (təşkilatın) adı)

Kimya müəllimi
(vəzifəsi)

*Ümumi orta təhsil sənəyində yeni fənn
kəşfiyyatçıları üçün tədris*
(ixtisasartırma təhsili programının adı)

II Modul
(program ixtisasartırma təhsilinin hansı moduluna aiddir)

Programın saat miqdarı *60*

İxtisasartırma təhsilinin yekununda verilən kreditin miqdarı *10*

Sertifikatın dərəcəsi *Müvafiqgicəmlə bəzənmişdir*

"Mədəd Azərbaycan" Məhd C
(olaya təhvil verən qurumun (təşkilatın) adı)

Təlimçi *Həsənova Bəllisə*
(soyadı, adı, atasının adı)

Əlavə təhsil verən qurumun (təşkilatın) rəhbəri *Siyova*

Səvinə Sətif
(soyadı, adı)

(imza)

Sertifikat "*29 M sentyabr* 2014 il tarixində verilmişdir

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

İXTİSASARTIRMA TƏHSİLİ HAQQINDA

SERTİFİKAT

İB № 143035

Verilir Ramaxanova Xəyalə Səidar
(soyadı, adı, atasının adı)

Cəlilabad rayonu Xətai pr. 2 №-li
kənd tam orta məktəbi
(fəaliyyət göstərdiyi qurumun (təşkilatın) adı)

Kimya müəllimi
(vəzifəsi)

Ümumi orta təhsil səviyyəsində yeni fənn
kurikulləmlərinin tərtibi
(ixtisasartırma təhsili programının adı)

II modul
(program ixtisasartırma təhsilinin hansı moduluna aiddir)

Programın saat miqdarı 60

İxtisasartırma təhsilinin yekununda verilən kreditin miqdarı 10

Sertifikatın dərəcəsi Əlavə təhsilə uyğunluq bəyannaməsidir

"Mədəd Azərbaycan" MLLC
(əlavə təhsil verən qurumun (təşkilatın) adı)

Təlimçi Həsənova Bəllər
(soyadı, adı, atasının adı)

Əlavə təhsil verən qurumun (təşkilatın) rəhbəri Hüseynova
Səvinə İsmət
(soyadı, adı) (imza)

Sertifikat "24 sentyabr" 2014 il tarixində verilmişdir

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

İXTİSASARTIRMA TƏHSİLİ HAQQINDA

SERTİFİKAT

İB № 118923

Verilir

Ramazanova Xeyalə Sərdar qızı

(soyadı, adı, atasının adı)

Cəlilabəd rayon

Uzuntipa kənd 2 №-li tam orta məktəb

(fəaliyyət göstərdiyi qurumun (təşkilatın) adı)

Biologiya müəllimi

(vəziyyəti)

Ünvanı orta təhsil sənəyində

Yeni Fənn kerikellərini tədqiqi

(ixtisasartırma təhsili programının adı)

II (ikinci) modul

(program ixtisasartırma təhsilində hansı moduluna aiddir)

Programın saat miqdarı

60

İxtisasartırma təhsilinin yekununda verilən kreditin miqdarı

10

Sertifikatın dərəcəsi

I (birinci)

"Məhdud Azərbaycan" SMLC

(əlavə təhsil verən qurumun (təşkilatın) adı)

Təlimçi

Səfərdiyarov Ülfət Rəhim oğlu

(soyadı, adı, atasının adı)

Əlavə təhsil verən qurumun (təşkilatın) rəhbəri

Hüseva Səvinc Lətif

(soyadı, adı, atasının adı)

(soyadı)

(imza)

Sertifikat "28" sentyabr 2013-ci il tarixində verilmişdir

“SCIENTIFIC WORK”
INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

With Impact Factor
1.518

CERTIFICATE

KHAYALA SARDAR RAMAZANOVA

has participated in the **VI International Scientific Research Conference**

Baku, Azerbaijan 17 December, 2021

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/4>

<https://www.aem.az>

Editor-in-chief:

A handwritten signature in black ink, appearing to read 'M. Huseinov'.

M. Huseinov

SERTİFİKAT

#AMA_TTM/083

Ramazanova Xəyalə Sərdar qızı

Azərbaycan Maarifçilər Assosiasiyasının

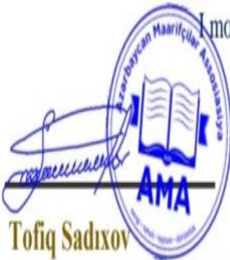
24 iyul – 22 avqust 2021-ci il tarixlərində təşkil etdiyi

“Təhsil Təlimçiləri Məktəbi-4” təlimçi hazırlıq proqramının

30 saatlıq onlayn təlim kursunda təlimçi hazırlığı üzrə

1 modulu tam bitirərək 5 kredit əldə etdiyi üçün

TƏLTİF EDİLİR!

Tofiq Sadıxov

Azərbaycan Maarifçilər Assosiasiyasının sədri

“06” sentyabr 2021-ci il

Certificate register No: 2021-M/319

MATURE COACHING & CONSULTING

BAKU 2021 NOVEMBER 4 ONLINE SEMINAR

Certificate

Khayala Ramazanova

*has successfully fulfilled the requirements of the one hour study prescribed
by the online education programming*

Topic: • Positive pedagogy & Teaching non-cognitive skills in Finnish schools

Speaker: Kaisa Vuorinen

University of Helsinki, MA, PhD, Founder & CEO, Positive Learning

Organization of Medical Projects
deputy director
Aysel GAHMADOVA

Head of MMC
PCC.SANAN HASANOV

Our international validity certificate

MCC is the Baku representative of Erickson Coaching International. The certificates issued by MCC are valid in Azerbaijan and in all countries represented by Erickson Coaching International.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
TƏHSİL NAZİRLİYİ

INNOVATIVE business
products

SERTİFİKAT

RAMAZANOVA XƏYALƏ

25-30 noyabr 2021-ci il tarixləri arasında Təhsil Nazirliyinin təşkilatçılığı ilə "Innovative Business and Products" MMC tərəfindən distant formada həyata keçirilən 36 akademik saatlıq "Layihə planlaşdırılması və layihə təklifinin yazılması" təlimində iştirak etmişdir.

HƏSƏN İBRAHİMOV
"INNOVATIVE BUSINESS AND PRODUCTS"
MMC-NİN DİREKTORU

TBBA AKADEMİ

Türkiye Biyolojik Bilimler Ağı

TARİH: 10/02/2022

EĞİTİM SERTİFİKASI

Sayın Ramazanova XEYALE

15/11/2021-26/11/2021 tarihleri arasında gerçekleştirilen "Mikrobiyolojide Temel Kavramlar ve Laboratuvar, Mantarlar, Parazitler, Bakteriler, Virüsler, Endüstriyel Mikrobiyoloji ve Biyogirişimcilik" konularının işlendiği 12 saatlik MİKROBİYOLOJİ Ders Kümesi eğitimlerine katılıp yapılan sınavlar sonucunda başarılı olarak bu sertifikayı almaya hak kazandınız.

Türkiye Biyoloğlar Derneği Katkısıyla

BAŞARI SERTİFİKASI

Sayın XEYALE RAMAZANOVA

Türkiye Biyolojik Bilimler Ağı tarafından 29.01.2022 tarihinde düzenlenen Dr. Şeyma GÖKDEMİR anlatımıyla gerçekleştirilen "Biyoinformatik'e Giriş" konulu eğitime katılarak yapılan sınavda başarılı olduğundan bu belgeyi almaya hak kazanmıştır.

Türkiye Biyologlar Derneği Katkısıyla

BAŞARI SERTİFİKASI

Sayın XEYALE RAMAZANOVA

Türkiye Biyolojik Bilimler Ağı tarafından 16.02.2022 tarihinde düzenlenen Müjgan ÇETİN anlatımıyla gerçekleştirilen "Gençler İçin İnovasyon ve Bilim Kızı Projesi" konulu eğitime katılarak yapılan sınavda başarılı olduğundan bu belgeyi almaya hak kazanmıştır.

Türkiye Biyologlar Derneği Katkılarıyla

BAŞARI SERTİFİKASI

Sayın XEYALE RAMAZANOVA

Türkiye Biyolojik Bilimler Ağı tarafından 05.02.2022 tarihinde düzenlenen Dr. Ali R. AKIN anlatımıyla gerçekleştirilen "Microbiological Brain Transplantation/İkinci Beyin Nakli" konulu eğitime katılarak yapılan sınavda başarılı olduğundan bu belgeyi almaya hak kazanmıştır.

Türkiye Biyoloğlar Derneği Katkılarıyla

Sertifika

Keyale Ramazanova

05.03.2022 tarihinde yapılan
ISO 9001:2015
KALİTE YÖNETİM SİSTEMİ
DOKÜMANTASYON EĞİTİMİ'ni
başarıyla tamamlayarak bu sertifikayı
almaya hak kazanmıştır.

Hanife SELVİ

Eğitmen
Trainer

on 05.03.2022
Has Successfully attended on
DOCUMENTATION TRAINING FOR
ISO 9001:2015
QUALITY MANAGEMENT
SYSTEM

Mustafa CİHAN

Merel Müdür
General Manager

☎ +90 (312) 385 08 85

📍 Bahçekapı Mahallesi Saraylı Bulvarı Şaşmaz Business Plaza
2. Kat No:18\ 25 Etimesgut \ ANKARA - TÜRKİYE

🌐 www.sigmacert.com.tr - www.egitimsepeti.com.tr

Belge No / Certificate No:

SQR-2022-143665

Sertifika

Keyale Ramazanova

05.03.2022 tarihinde yapılan
ISO 9001:2015
KALİTE YÖNETİM SİSTEMİ
TEMEL EĞİTİMİ'ni
başarıyla tamamlayarak bu sertifikayı
almaya hak kazanmıştır.

Hanife SELVİ
Eğitmen

on 05.03.2022
Has Successfully attended on
BASIC TRAINING FOR
ISO 9001:2015
QUALITY MANAGEMENT
SYSTEM

Mustafa CİMAN
Uzerel Müdür
Genel Müdür

☎ +90 (312) 385 08 85

📍 Bahçekapı Mahallesi Sanayi Bulvarı Şaşmaz Business Plaza
2. Kat No: 18\ 25 Etimesgut \ ANKARA - TÜRKİYE

🌐 www.sigmacert.com.tr - www.egitimsepeti.com.tr

Belge No / Certificate No:

SQR-2022-143667

Sertifika

Xeyale Ramzanova

05.03.2022 tarihinde yapılan
ISO 9001:2015
KALİTE YÖNETİM SİSTEMİ
TEMEL EĞİTİMİ'ni
başarıyla tamamlayarak bu sertifikayı
almaya hak kazanmıştır.

Hanife SELVİ

Eğitmen
Trainer

on 05.03.2022
Has Successfully attended on
BASIC TRAINING FOR
ISO 9001:2015
QUALITY MANAGEMENT
SYSTEM

Mustafa CİHAN

Genel Müdür
General Manager

☎ +90 (312) 385 08 85

📍 Bahçakapı Mahallesi Sanayi Bulvarı Şişme Business Plaza
2. Kat No: 18 / 25 Etimesgut / ANKARA - TÜRKİYE

🌐 www.sigmacert.com.tr - www.egitimsepeti.com.tr

Belge No / Certificate No:

SQR-2022-143667

Sertifika

Keyale Ramazanova

05.03.2022 tarihinde yapılan
ISO 9001:2015
KALİTE YÖNETİM SİSTEMİ
TEMEL EĞİTİMİ'ni
başarıyla tamamlayarak bu sertifikayı
almaya hak kazanmıştır.

Hanife SELVİ

Eğitmen
Trainer

on 05.03.2022
Has Successfully attended on
BASIC TRAINING FOR
ISO 9001:2015
QUALITY MANAGEMENT
SYSTEM

Mustafa CİVAN

Genel Müdür
General Manager

☎ +90 (312) 385 08 85

📍 Bahçekapı Mahallesi Sanayi Bulvarı Şağmaz Business Plaza
2. Kat No: 181, 25 Etimesgut, ANKARA - TÜRKİYE

🌐 www.sigmacert.com.tr - www.egitimsepeti.com.tr

Belge No / Certificate No:

SQR-2022-143667

Sertifika

Xeyale Ramazanova

13.03.2022 tarihinde yapılan
ISO 45001:2018
İŞ SAĞLIĞI VE GÜVENLİĞİ
YÖNETİM SİSTEMİ
DOKÜMANTASYON EĞİTİMİ'ne
başarıyla tamamlayarak bu sertifikayı
almaya hak kazanmıştır.

Hanife SELVI

Eğitmen
Trainer

on 13.03.2022
Has Successfully attended on
DOCUMENTATION TRAINING FOR
ISO 45001:2018
OCCUPATIONAL HEALTH &
SAFETY MANAGEMENT SYSTEM

Mustafa ÇİMAN

Genel Müdür
General Manager

☎ +90 (312) 365 08 85

📍 Bahçekapı Mahallesi Sanayi Bulvarı Şişmaz Business Plaza
2. Kat No: 181, 25 Etimesgut \ ANKARA - TÜRKİYE

🌐 www.sigmacert.com.tr - www.egitimsepeti.com.tr

Belge No / Certificate No:
SQR-2022-143674

Sertifika

Keyale Ramazanova

13.03.2022 tarihinde yapılan
ISO 45001:2018

**İŞ SAĞLIĞI VE GÜVENLİĞİ
YÖNETİM SİSTEMİ İÇ TETKİK EĞİTİMİ'ne**
başarıyla tamamlayarak bu sertifikayı
almaya hak kazanmıştır.

Hanife SELVİ

Eğitmen
Trainer

☎ +90 (312) 385 08 85

📍 Bahçekapı Mahallesi Sanayi Bulvarı Şaşmaz Business Plaza
2. Kat No: 18\, 25 Etimesgut \ ANKARA - TÜRKİYE

🌐 www.sigmacert.com.tr - www.egitimsepeti.com.tr

on 13.03.2022

Has Successfully attended on
**INTERNAL AUDITOR TRAINING FOR
ISO 45001:2018
OCCUPATIONAL HEALTH &
SAFETY MANAGEMENT SYSTEM**

Mustafa CİMAN

Genel Müdür
General Manager

Belge No / Certificate No:
SQR-2022-143675

Sertifika

Keyale Ramazanova

13.03.2022 tarihinde yapılan
ISO 45001:2018
İŞ SAĞLIĞI VE GÜVENLİĞİ
YÖNETİM SİSTEMİ İÇ TETKİK EĞİTİMİ'ne
başarıyla tamamlayarak bu sertifikayı
almaya hak kazanmıştır.

Hanife SELVİ
Eğitmen
Trainer

on 13.03.2022
Has Successfully attended on
INTERNAL AUDITOR TRAINING FOR
ISO 45001:2018
OCCUPATIONAL HEALTH &
SAFETY MANAGEMENT SYSTEM

Mustafa ÇİHAN
Genel Müdür
Genel Manager

☎ +90 (312) 385 08 85

📍 Bahçekapı Mahallesi Saraylı Bulvarı Şişir Business Plaza
2. Kat No: 18 | Z5 Etimesgut | ANKARA - TÜRKİYE

🌐 www.sigmacert.com.tr - www.egitimsepeti.com.tr

Belge No / Certificate No:

SQR-2022-143675

Sertifika

Keyale Ramazanova

13.03.2022 tarihinde yapılan
ISO 45001:2018
İŞ SAĞLIĞI VE GÜVENLİĞİ
YÖNETİM SİSTEMİ TEMEL EĞİTİMİ'ne
başarıyla tamamlayarak bu sertifikayı
almaya hak kazanmıştır.

Hanife SELVİ
Eğitmen
Trainer

on 13.03.2022
Has Successfully attended on
BASIC TRAINING FOR
ISO 45001:2018
OCCUPATIONAL HEALTH &
SAFETY MANAGEMENT SYSTEM

Mustafa CİMAN
Genel Müdür
General Manager

+90 (312) 385 08 85

■ Bahçekapı Mahallesi Sanayi Şişme Business Plaza
2. Kat No: 181 25 Etimesgut \ ANKARA - TÜRKİYE
e www.sigmacert.com.tr - www.egitimsepeti.com.tr

Belge No / Certificate No:
SQR-2022-143676

BAŞARI SERTİFİKASI

Sayın XEYALE RAMAZANOVA

Türkiye Biyolojik Bilimler Ağı tarafından 05.02.2022 tarihinde düzenlenen Dr. Ali R. AKIN anlatımıyla gerçekleştirilen "Microbiological Brain Transplantation/İkinci Beyin Nakli" konulu eğitime katılarak yapılan sınavda başarılı olduğundan bu belgeyi almaya

hak kazanmıştır.

TBBA AKADEMİ

Türkiye Biyolojik Bilimler Ağı

BAŞARI SERTİFİKASI

Sayın XEYALE RAMAZANOVA

Türkiye Biyolojik Bilimler Ağı tarafından 16.02.2022 tarihinde düzenlenen Müjgan ÇETİN anlatımıyla gerçekleştirilen "Gençler İçin İnovasyon ve Bilim Kızı Projesi" konulu eğitime katılarak yapılan sınavda başarılı olduğundan bu belgeyi almaya hak kazanmıştır.

Türkiye Biyoloğlar Derneği Katkılarıyla

BAŞARI SERTİFİKASI

Sayın XEYALE RAMAZANOVA

Türkiye Biyolojik Bilimler Ağı tarafından 29.01.2022 tarihinde düzenlenen Dr. Şeyma GÖKDEMİR anlatımıyla gerçekleştirilen "Biyoinformatik'e Giriş" konulu eğitime katılarak yapılan sınavda başarılı olduğundan bu belgeyi almaya hak kazanmıştır.

Türkiye Biyologlar Derneği Katkılarıyla

